

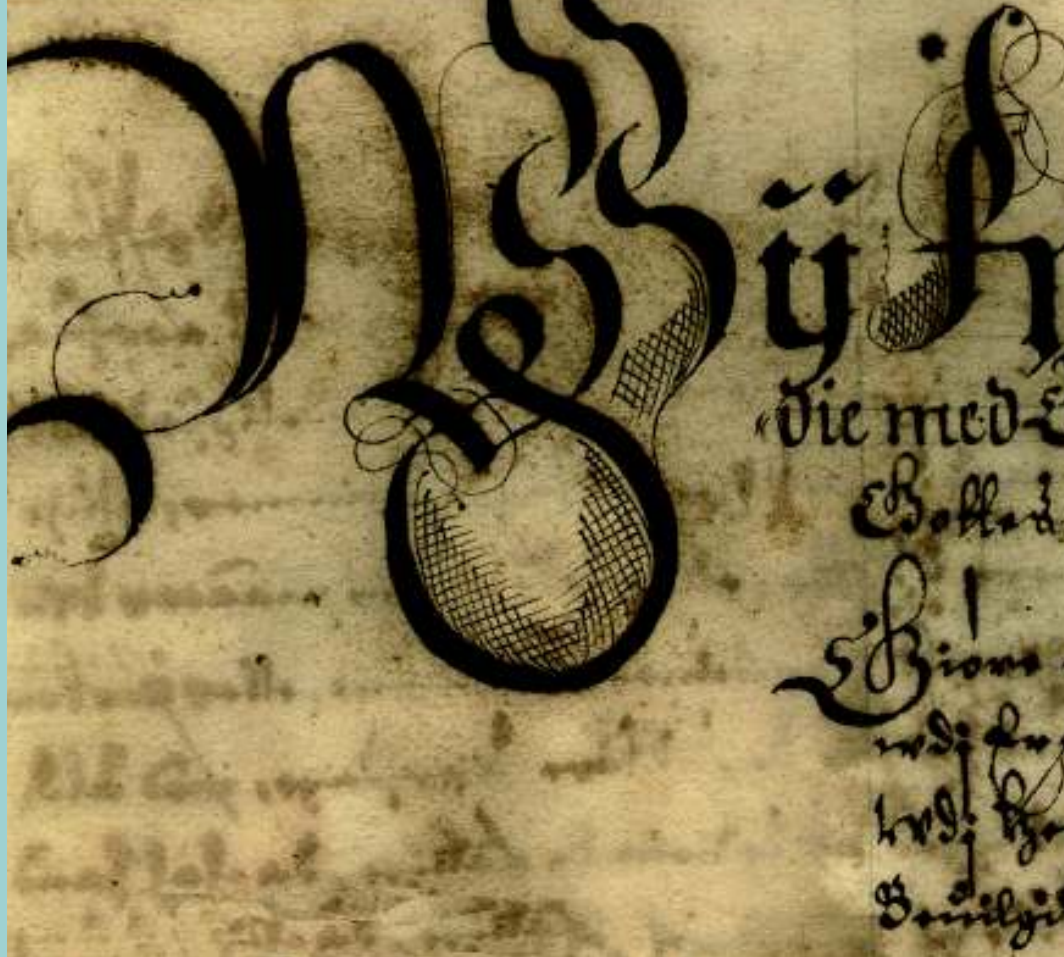
TOBIAS

Tidsskrift for oslohistorie - Oslo byarkiv - nr 2/2009

Tema: Fattigdom

Glade barn i trange bakgårder.
(forsiden) Store deler av Kristianias
arbeiderbefolkning på 1800-tallet
kunne defineres som fattige. Her
utsnitt av fotografi av A.B. Wilse
fra Gråbeingårdene i Jens Bjelkes
gate rundt århundreskiftet.
A-10001/U/011/032

TOBIAS

Tidsskrift for oslohistorie

Oslo byarkiv

Besøksadresse: Maridalsveien 3
Postadresse: Kulturetaten, Byarkivet, Pb 1453
Vika, 0116 Oslo
Telefon: 02 180 / 23 46 03 50
Telefaks: 23 46 03 01
E-post: postmottak@kul.oslo.kommune.no
Internett: www.byarkivet.oslo.kommune.no

Lesesal

tirsdag 9-15
onsdag 9-15
torsdag 12-18
fredag 9-15

Redaksjon

Bård Alsvik (redaktør og utforming)
Johanne Bergkvist
Ragnhild Bjelland
Marius Bjørnson Hofstad
Anette Walmann

Korrektur

Mona Bruland
Arnfinn Løvsletten

ISSN 0804-2454
Opplag: 2500
18. årgang
Trykkeri: BK grafisk

Kongebrev.

Oslo Hospital ble opprettet i 1538, og var den første offentlige institusjonen som ble etablert for å ta seg av vanskeligstilte i byen. I dette kongebrevet fra 1654 refererer Kong Fredrik 3. til tidligere konger, «voris Elschelige Kiere forfædre Konninger», og deres tildeling av jordegods, rente og inntekt til Oslo Hospital – til hjelp, trøst og underhold for «Een deel fattige och forarmede Christen Mennischer, og Guds Lemmer». Fredrik 3. ville fornye og forbedre den opprinnelige forordningen, og ga i brevet en 23 punkts instruks om hvordan dette skulle gjennomføres. Dokumentet er fra arkivet til Oslo Hospital, original i Byarkivet. A-10422/186.

INNHold

3	Fattigomsorg i eldre tider Tekst: Ragnhild Bjelland
8	Fattigondet – fattigdebatt mellom to fattiglover Tekst: Johanne Bergkvist
18	Sult Tekst: Anette Walmann
26	Pleiebarnas historie Tekst: Johanne Bergkvist
36	Kristianiakrakket 1899 Tekst: Bård Alsvik
44	Eilert Sundt: Om fattigforholdene i Christiania Tekst: Marius Bjørnson Hofstad
48	Asfaltgolvet og nissene på lasset Tekst: Wenche Blomberg
56	Tiggere og løsgjengere i Kristiania Tekst: Marius Bjørnson Hofstad

Fattigomsorg i eldre tider

Samfunnets syn på fattige har endret seg vesentlig i løpet av århundrene. Definisjonen av hvem som var de «verdige trengende», og derav de «uverdige trengende», var en helt annen i middelalderen enn på 1700-tallet.

Tekst: Ragnhild Bjelland

Fattigdom har eksistert til alle tider. Men måten de fattige har blitt behandlet på har endret seg. Gjennom historien har synet på fattigdom, og hvem som var «verdige trengende» vært bestemmende for fattigomsorgen.

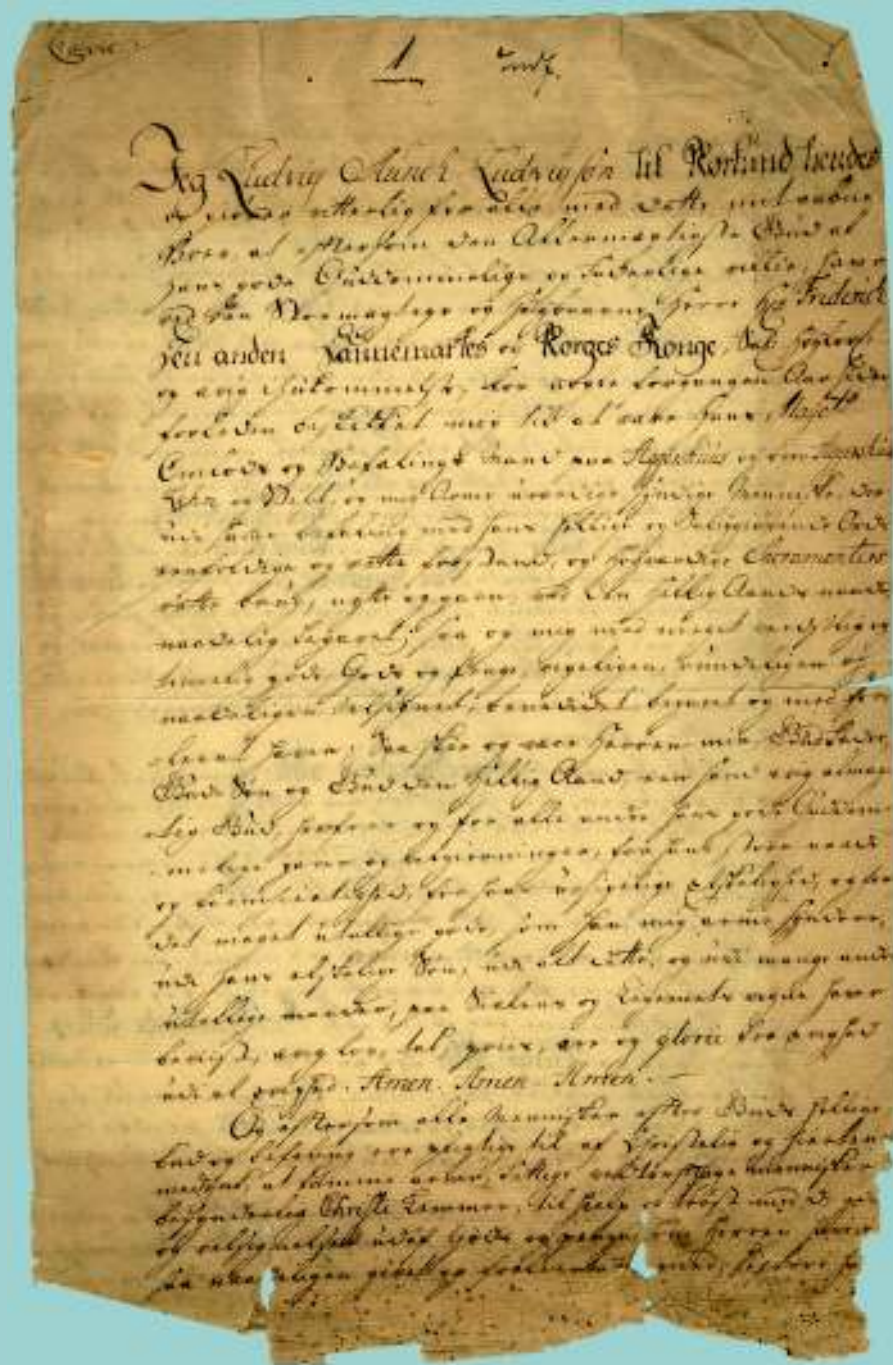
Vi skal her gi en beskrivelse av karakteristiske trekk ved fattigomsorgen slik den fortonet seg i Oslo, fra middelalderen og framover mot 1800-tallet. På mange måter kan man si at det var

da grunnlaget for fattigomsorgen, slik vi kjenner den i dag, ble lagt. Sentrale aspekter i denne sammenheng er etableringen av institusjoner knyttet til fattige, synet på tigging og hvorvidt fattigomsorgen var i privat eller offentlig regi.

Middelalder: En lønn i himmelen

Fra 1200-tallet var fattigomsorgen først og fremst basert på solidaritet fra felles-

skapet. De fattige ble, i beste fall, ivarettatt ved hjelp og almisser fra familie og naboer. Det var kun hvis denne hjelpen ikke var tilstrekkelig at det offentlige grep inn ved å umyndiggjøre den fattige. Umyndiggjøring betydde at en ikke var i stand til å forsørge seg selv, og det var da et *krav* at bemedlede slektninger skulle ta seg av den trengende. Fattige som ikke hadde slektninger som kunne understøtte dem, ble i siste instans, i

Byarkivets eldste dokument.

Stattholder Ludvig Munch skjenket fire hundre riksdaler til en stiftelse for skolebarn og husarme i 1594. Som en god kristen levde han altså opp til prinsippet om at de bemedlede skulle gi til de fattige. Dette er Oslos første kjente legat og også Byarkivets eldste dokument. Fra arkivet til Oslo Hospital, A-10422/186.

byene som på bygdene, forsørget gjennom et legdsystem. Dette var en form for almisse der man ved å følge en fastlagt rute fra bygård til bygård, fikk husly og mat. I en retterbot fra kong Eirik Magnusson fra 1280, ble legdsystemet også omtalt som «fatoekra manna fluttnng».

I andre halvdel av 1200-tallet ble det også etablert institusjoner for fattige, syke og gamle. Hospitalene var et slags alternativ til legdsystemet. Både kirken og kongen hadde eldrehospital for sine egne i eller ved Oslo. I tillegg omtales et St. Laurentius og et St. Jørgens hospital. Det fantes imidlertid bare ett hospital

for vanlige bymenn, et spedalskhospital, omtalt første gang i 1304. På grunn av smittefare kunne ikke de spedalske bæres rundt i gårdene. Formålet med hospitalet var altså ikke å helbrede de syke, men å beskytte de friske.

Det eneste tilbudet til pleietrengende personer i Oslo som ikke var i kongens eller kirkens tjeneste, var i praksis å kjøpe seg underhold (provent) i kirkelige institusjoner, en forholdsvis kostbar affære som fattige i liten grad kunne dra nytte av.

Kirken oppfordret folk til å ta ansvar for de fattige. Å gi almisse ble sett

på som en god gjerning, som ga lønn i himmelen. Den som ikke ville gi bistand til fattige, skulle ifølge Landsloven skifte og bøte for Gud for at han ikke ville hjelpe et kristent menneske. Det å hjelpe en medkristen var en måte å ta vare på sine egne. På denne tiden var jo «alle» kristne, og kirken bidro derfor til en slags sosial utjevning i forhold til hvem som var «verdige trengende».

Kirken ville imidlertid ha en viss orden. Den ville ha en kontroll med almissene. De skulle betales inn til den slik at kirken kunne fordele videre til de «verdige trengende» – de kristne. Ingen med formynder skulle tigge, og en husvert var ansvarlig og skulle sørge for alle i sitt hushold.

Fra siste halvdel av middelalderen er det bevart flere testamenter fra både konger og privatpersoner som testamenterte gaver til kirker, klostre og hospitaler – blant annet direkte myntet på bespisning av et visst antall fattige, ofte på giverens dødsdag.

Tigging var i seg selv et akseptert fenomen i middelaldersamfunnet. Tiggere utenbys fra, også utenlandske, var ansett som «verdige trengende». Dette gjaldt både fattige som slo seg ned i byen og folk på kortere besøk. Eksempel på sistnevnte kunne være fattige pilegrimer som valfartet til St. Halvards skrin i domkirken, mange med Nidaros som endelig mål for pilegrimsreisen.

Også munkene drev en utstrakt tiggevirkksomhet i byen. Munkene tilhørte de såkalte tiggerordenene – dominikanerne og fransiskanerne, som begge etablerte klostre i og ved byen, henholdsvis i løpet av 1230-årene og 1280-årene. Disse to ordenene representerte et skjerpet krav om å respektere det tradisjonelle klosteridealet om fattigdom. Klostrene

skulle være uten eiendom, og munkene skulle avstå fra personlig rikdom. Klos-terbrødrene skulle kun leve av gaver og almisser, i stor grad skaffet til veie ved tigging.

Synet på fattigdom i middelalderen var influert av et generelt fattigdoms-ideal. Jesu liv og virke blant fattige viste vei for hvordan en god kristen skulle leve sitt liv. Ettersom ens handlinger i dette livet var avgjørende for det neste, ble hjelp og almisser til fattige en slags forsikring mot «evig pine» etter døden. Alle var derfor regnet som «verdige trengende»

Etter reformasjonen: Det offentlige tar ansvar

Praksisen med almisser fortsatte etter reformasjonen, men var nå ikke lenger kirkens oppgave å administrere. Slottsherren på Akershus ga jevnlig almisser til de fattige «for Guds skyld». Hjelp til fattige begynte å bli en så presserende offentlig oppgave at kongen ga påbud om opprettelse av en ny institusjon som kunne ta imot de vanskeligstilte. Oslo Hospital ble dermed grunnlagt ved et kongebrev i 1538. Borgermester og rådmenn fikk i oppgave å ta over fransiskanerklosteret og gjøre det til byens hospital. Driften ble i utgangspunktet finansiert ved at kongen skjenket Oslo Hospital jordegods som hadde tilhørt det gamle St. Laurentius hospitalet. Selv om støtten til fattige og syke hadde gått fra å være et privat til å bli et offentlig anliggende, var det likevel de samme inntektene som lå til grunn, men nå i offentlig regi.

Oslo Hospital var et fattighjem og sykehus for pleietrengende. Folk kunne kjøpe seg inn på hospitalet, men nok en gang var det kun kristne og «ærlige folk» fra Oslo som kunne få plass. En viktig betingelse var at de hadde betalt

skatt til byen og kongen. Hospitalet var dermed byborgenes egen institusjon – et hospital for borgerne selv, og altså ikke et tilbud til de aller fattigste. I tillegg var fattigstønadene nå forbeholdt Danmark-Norges egne innbyggere. Utlendinger var ikke lenger akseptert som «verdige trengende» slik de var i tiden før reformasjonen.

Kirkeordinansen av 1607 foreskrev at det i byene skulle innrettes egne kister eller bøsseer som skulle romme almisser til de fattige. Det var blant annet vanlig å gi slike bidrag når man løste borgerskap. De fattige fikk tildelt et messingmerke som skulle sys på klærne, slik at alle skulle se hvem de «verdige trengende» var. Almisseene gikk ikke direkte fra giver til de fattige, men ble delt ut ved mellomlegg. En eller to stødderfogder fordelte pengene. De hadde også oppgaven med å hindre at fremmede tiggere kom til byen. Tigging ble bare akseptert fra byens egne. Det var bare tillatt å tigge innenfor byen eller sognet hvor messingtegnet hadde gyldighet. Omstreifende tiggere ble sett på som kriminelle, og fremmede fattige skulle forvises.

Kirkeordinansen av 1607 var sannsynligvis bakgrunnen for at det på 1600-tallet ble opprettet en organisert fattigomsorg i Oslo i tillegg til Oslo Hospital. Helt sikre holdepunkter for at det ble organisert et fattigvesen i samsvar med ordinansen i Oslo/Christiania, finnes først i 1626. Det er likevel antatt at det offentlige fattigvesenet i byen hadde røtter lenger tilbake i tid.

Etter reformasjonen forsvant mye av den private veldedigheten. Et spor etter privat veldedighet av varig karakter er imidlertid opprettelsen av Oslos første legat i 1594. Stattholder Ludvig Munch skjenket 400 riksdaler til en stiftelse for et titalls skolebarn og husarme. Etter

Almisser til pleietrengende.

Her gitt av brødrene ved johanitterordenens hospital i Jerusalem. Et hovedanliggende for johanitterordenen var å ta seg av fattige og syke, særlig pilegrimer. I Norge etablerte johanitterne et hospital (senere omtalt som kloster) på Værne i Rygge. Tresnitt: Riley-Smith, Jonathan. «Hospitals: The history of the Order of St. John». London 1999.

*«Og ettersom alle Mennisker efter Guds hellige Bud og befaling ere pligtige til af Christelig og hiertens medynk, at komme arme, fattige vedtørstige mennisker besynderlig Christie Lemmer, til hielp og trøst med de gave og velsignelser udaf Gods og penge som Herren haver saa naadeligen givet ...»
(Ludvig Munch, 1594)*

hvert skulle legatstiftelsene og privat understøttelse komme til å øke betraktelig i omfang.

På 1600-tallet ser vi spor av de første fattighusene. Etter at Oslo var rammet av pest på begynnelsen av 1600-tallet ser vi at fattigvesenet anla et fattighus som lå utenfor vollporten, der Stortorvet ligger i dag. Kanskje var det pesten og redselen for smitte som gjorde at fattighuset ble bygget utenfor selve byporten. Institusjonen ble kalt «Det gamle fattighus». Betegnelsen kan imidlertid virke litt misvisende fordi vi vet at det fantes et enda eldre fattighus, ute i Gamlebyen. Fattigvesenets regnskaper tyder på at det var i bruk så sent som 1637.

I 1660 ble det holdt innsamling til et nytt fattighus som fikk tomt på nedsiden av Dronningens gate, innenfor Lille vollport. Byens borgere ga gaver til fattighuset som hadde stor betydning for driften av institusjonen.

I tillegg til fattighusene ser vi også at fattigvesenet delte ut almisser til nødlidende som ikke fikk plass i fattighuset. I hovedsak var det kvinner som fikk hjelp.

1700-tallet: Flere fattighus

Ved inngangen til 1700-tallet fantes det kun ett fattighus i Christiania, «Det gamle fattighus». Stiftprost Jakob Lodberg reagerte på at «Krøblinge og ælendige Mennisker lod sig bære omkring paa Gaderne fra Dør til Dør». Han tok derfor initiativ til å opprette Saugbanken fattighus i 1705. Fattighuset ble finansiert av pengegaver og hadde plass til mellom femti og seksti fattiglemmer. Naturligvis ble dette kalt «Det nye fattighus», men også navn som «Vaterland hospital» og «Det store fattighus på Saugbanken» ble brukt om institusjonen.

I tillegg til det nye fattighuset ble Oslo Hospital bygd ut på 1700-tallet. Mens det i 1734 bodde 19 personer der, var tallet i 1766 økt til 97. Forutsetningene for å få plass hadde ikke endret seg så mye i løpet av de to hundre årene siden opprettelsen. I følge de nye reglene fra 1737 måtte pasientene være arbeidsuføre, gamle, syke, vanføre, blinde eller fattige som i tillegg hadde vært skikkelige og gudfryktige folk. I praksis gjaldt dette kun kjøpmenn, embetsmenn, håndverkere og deres enker. Arbeidsfolk eller tjenestefolk fikk ikke plass. Borgerne sørget fortsatt først og fremst for sine egne.

Peder Michelsen, en av byens rike

borgere, opprettet i 1734 en ny institusjon for fattige på Sagbanken. Den ble omtalt som en «enkestue» allerede i 1737, selv om det ikke lå noen føringer for å prioritere denne gruppen i stiftelsesbrevet. Årsaken kan være at enker etter borgere ble ansett som særlig «verdige trengende», noe vi også skal se senere.

At et tredje fattighus ble etablert i Fjerdingsken i 1742, bidro til at fattigomsorgen i Christiania ble ytterligere institusjonalisert i første halvdel av 1700-tallet. På landsbasis vokste det gradvis fram et offentlig fattigvesen, med sterkere administrativt preg enn den eldre fattigomsorgen. En årsak var at myndighetene ønsket å bli kvitt problemet med tigging. Betleri ble forbudt med tukthusanordningen for Christiania stift i 1741, og fattige som hadde bodd kortere enn to år i byen ble sendt hjem til stedet de kom fra. Nok en gang ser vi et eksempel på at det handlet om å ta vare på sine egne. Et nytt tiltak i denne sammenheng var også at arbeidsføre tiggere som ikke kom seg i arbeid, umiddelbart skulle settes i tukthus. Her skulle beboerne sysselsettes med manufaktur- eller fabrikkarbeid.

«Tuktet» av samfunnet

Friske og arbeidsføre fattige var «uverdige trengende», og skulle derfor tuktes. Tukthus ble opprettet for å bekjempe den fattigdom man mente grunnet i latskap. Institusjonen var ment å ha en oppdragende effekt, samtidig som det skulle virke avskrekkende på gruppen av uverdige fattige, omtalt som de «Modvillige, vanartige, stærke og fremmede Betlere, saavelsom at ulydige og gjenstridige Tjenestefolk, Løsgængere og dem, som sidde paa deres egen Haand, og ikke ville tjene for aarlig Kost og Løn».

Det første tukthuset i Christiania kom i drift i september 1741, nærmest samtidig med tukthusanordningen som forbød betleri og løsgjengeri. Det ble ikke bevilget offentlige midler til reisingen av fattighuset. Kongen bestemte i stedet at det i hovedsak skulle finansieres ved pengeinnsamling i byen og resten av stiftet.

Måten tukthuset ble opprettet på viser at også denne institusjonen var en del av fattigomsorgen. I praksis var det en omfordeling av midler. Innsamling av penger kunne sies å være en form for almisser. I tillegg

skulle tukthuset blant annet ha en del av overskuddet fra salg av Oslo Hospitals jordegods. Myndighetene hentet penger fra den eksisterende fattigomsorgen og kanaliserte dem i et tukthus – en alternativ måte å behandle fattige.

Til forskjell fra tidligere ble det nå også rettet fokus mot de «uverdige trengende». Det ble nå satt inn et kraftig tiltak for å bekjempe den «uverdige fattigdommen» – en slags offensiv sosialpolitikk, med en tanke om at denne kategorien fattige lot seg forbedre.

I forbindelse med aksjonen mot «de uverdige fattige» i 1742, hevdet stiftamtmann Rappe og biskop Dorph noen måneder senere at det ikke lenger fantes tiggere ettersom «de ugudelige» nå var plassert i tukthus. Nok en uttalelse

som viser sammenstillingen mellom de «verdige, skikkelige» på den ene siden og de «uverdige, ugudelige» på den andre siden – noe som hadde vært en rød tråd i synet på fattige siden middelalderen.

Blant dem som havnet i tukthus den først tiden var også ulydige barn. Foreldre, fattige som rike, kunne selv plassere mindreårige på tukthus så lenge de ønsket det, og slik «faae tæmme onde Børn».

Det ble likevel oppfattet som uheldig at barn havnet på tukthuset, og utsatt for påvirkning av kriminelle voksne. Det hadde helt siden midten av 1600-tallet vært planer for å opprette et vaisenhus (av tysk *waise*, foreldreløs) eller «Børnehuus» i Christiania,

hvor vanskeligstilte barn skulle få underhold og opptuktes. Det skulle imidlertid vise seg å bli en langvarig prosess. Myndighetene framla flere planer for en institusjon med opplæring for fattige barn. I 1648 hadde kongen tatt initiativ til opprettelse av en institusjon for barn basert på midler fra kirken i Akershus len. Dette ble ikke gjennomført, men det ble i løpet av siste halvdel av 1600-tallet og på 1700-tallet reist kapital til et vaisenhus ved hjelp av ulike former for pengeinnsamling. Men i 1737 ble de oppsparte midlene brukt til oppføring av det ordinære tukthuset i byen. Noen få år senere ønsket myndighetene på nytt å intensivere planen om en egen institusjon for barn. Finansieringen skulle baseres på frivillige gaver fra hele stiftet og det ble til og med satt i gang et lotteri til inntekt for barnehuset.

I 1778 påpekte magistraten det faktum at byen fortsatt manglet vaisenhus og anstalter for oppdragelse av barn. Ungdom skulle verken overlates til seg selv eller havne som tukthuslemmer eller krøplinger i et fattighus. Barna burde undervises under oppsikt, og oppdras til nyttige tjenestefolk for byens innbyggere. Inntil da hadde det vært praksis at private tok seg av fattige og foreldreløse barn mot betaling. Det ble imidlertid framholdt at det ikke var de som tok dem inn i sitt hjem som var best egnet til å ta seg av barna. Til tross for at fosterfamiliene fikk betalt, ble det hevdet at de bekymret seg lite for barnas underhold, lærdom eller skolegang. Enkelte jagde til og med barna ut på gatene om nettene.

Samme år, i 1778, ble «Waisenhuset» endelig en realitet, med det offisielle navnet «Christiania Opfostringshus». Dette året ble et slags merkeår når det gjaldt fattigomsorg for barn. I 1778 ble det nemlig opprettet enda et vaisenhus, denne gangen i privat regi. «Det Anker-ske Waisenhus» hadde sitt navn etter sine velgjørere, Bernt Anker og hans hustru.

Legater for vanskeligstilte barn eksisterte opp mot vår tid. På 1800-tallet tok imidlertid det offentlige mer grep om den generelle fattigforsorgen. Hvem som var «verdige trengende» var likevel fortsatt bestemmende for hvem som kunne få fattighjelp. I middelalderen kunne alle kristne – enten de kom fra byen, fra bygda eller utlandet tigge og motta almisser. Etter reformasjonen ble definisjonen av «verdige trengende»

strammet inn til å gjelde byens egne borgere. Tukthusloven av 1741 gjorde en ytterligere innstramning ved at arbeidsføre tiggere ble sperret inne – da de nå ble ansett som særs «uverdige trengende».

Kilder og litteratur:

- Oslo bys historie bind 1-3, Oslo 1992
- Weisener, G. «Barnevernet i Norge: en oversikt», Oslo 1948
- Spierenburg, Pieter «The broken spell: A cultural and anthropological history of preindustrial Europe», London 1991
- Bergkvist, Johanne «en Haard og Dyr Tid: Fattigdom, tigging og løsgjengeri i Christiania 1790-1802», Oslo 2008
- Helle, Knut «Norge blir en stat: 1130-1319», Oslo 1974
- Norges Gamle Love indtil 1387 bind III s.3-11
- Diplomatarium Norvegicum: bind V nr. 193, bind IV nr. 128, bind I nr. 1077, bind III nr. 70 og bind IV nr. 3

Forpaktning av Oslo Hospitals «Eng».

Stiftamtman Friderich Otto von Rappe og biskop Niels Dorpe effektiverte på Oslo Hospitals vegne forpaktning av hospitalets eiendom «Bager Engen» til Mons Brede Heide. Avtalen skulle gjelde i tolv år, «fra 1746 Aars indgang til 1757 Aars udgang», og leien var satt til den årlige sum av 13 riksdaler. Forpaktningsbrevet til venstre på denne siden gir et innblikk i hvordan utbyggingen av Oslo Hospital ble finansiert på 1700-tallet. Fra arkivet til Oslo Hospital, A-10422/186.

Et voksende onde?

Antallet fattige vokste i takt med byens vekst.
Hva man skulle gjøre med fattigdomsproblemet
var man imidlertid uenig om på slutten av
1800-tallet. På bildet venter barn utenfor
fattigvesenets kontorer i Hospitalgaten 18,
den tidligere Hammersborg skole.
Fotograf: Ukjent. A-20031/U/0013/023

Fattigondet

Fattigdebatt mellom to fattiglover

«Fattigdommen er paa den ene side ikke menneskenes hovedonde og vil paa den anden side aldrig kunne opphæves.»

Tekst: Johanne Bergkvist

Den konservative juristen Bredo Morgenstierne holdt i 1889 et foredrag for den norske statsøkonomiske forening om «Fattigondet og socialismen». Hans konklusjon var klar: Fattigdommen kunne ikke utryddes fordi den var en naturlig tilstand for menneskeheten. Grunnen til den store debatten om fattigdom mente han ikke skyldtes en voksende fattigdom, men at «man i vor tid ganske anderledes end tidligere er sig fattigdommens onde bevidst».

Siste halvdel av 1800-tallet var en tid preget av massefattigdom. I 1868 registrerte Eilert Sundt at nær 17 prosent av Christianias befolkning var fattighjelpsmottakere. Han konkluderte annerledes enn Morgenstierne, og mente at presset på fattigkassa skyldtes vekst i fattigbefolkningen. Hvem var de fattige, og hva slags syn på de fattige kan vi lese ut av

fattigdebatten i årene mellom de to fattiglovene fra 1863 og 1900?

Christianias fattige

I 1868 nedsatt Christianias representantskap en komité som skulle undersøke fattigforholdene i byen og komme med forslag til tiltak mot «et voxende Fattigonde». Komiteen gjorde en rekke undersøkelser og la fram sin konklusjon for bystyret i 1873. Eilert Sundt var sentral i dette komitéarbeidet. Samtidig var han konsulent for kirkedepartementet i fattigsaker i årene 1867-1869. Sundts deltakelse i komiteen resulterte i hans siste store verk *Om fattigforholdene i Christiania*. Denne undersøkelsen omhandlet fattighjelpsmottakere fra 1868 samt kriminalstatistikk, og kom i bokform i 1870.

Sundt har stor betydning for vår

kunnskap om fattigdom i Norge og undersøkelsen fra Christiania er en unik kilde til å granske de fattiges sammensetning og leveforhold i byen i siste halvdel av 1800-tallet. Men formen er nærmest rent statistisk og inneholder ikke beskrivelsene av samtaler med fattige hans tidligere bøker gjorde. Vi får dermed i liten grad servert de fattiges egne fortellinger, men summariske fakta om deres liv.

Hvem var de fattige i Christiania anno 1868? Hvem som ble definert som fattige avhenger av hvilke fattigdomsdefinisjoner som ble brukt. Sundt tok utgangspunkt i de som mottok en eller annen form for fattigstøtte og hele deres hushold. Sosialhistorikeren Ståle Dyrvik hevder at å sette likhetstegn mellom en fattig og de som mottok fattighjelp er en sirkelslutning. Han angir en annen mu-

lig definisjon av *fattig*, nemlig den personen som verken kan livberge seg ved eget arbeide eller egne midler, og som heller ikke kan skaffe seg forsørgelse innenfor rammen av en privat husholdning. Også en slik definisjon kan synes snever, da den omfatter kun de som ble rammet av umiddelbar nød.

Skulle utgangspunktet vært materiell nød og kummerlige boforhold, ville store deler av Christianias arbeiderbefolkning på 1800-tallet kunne defineres som fattige. De kunne livnære seg selv med arbeid eller forsørges innenfor husholdet, men sto i konstant fare for å komme under eksistensminimum. Fattigkomiteen som ble nedsatt i 1868 undersøkte lønningsforholdene ved 23 større fabrikker i Christiania og ved Akerselva for årene 1858-1868. Ni større arbeidsgivere ble spurt ut i detalj om forholdene for deres arbeidere. Beretningen vitner om stor nød knyttet til sesongledighet, lave lønninger og store utgifter til bolig og brensel. I tillegg var boligene ekstremt trangbodde og i dårlig forfatning, ikke bare for fattighjelpsmottakere, men for store deler av arbeiderklassen. Mange bodde i plankeskur i utkanten av byen.

Store grupper av arbeidere, dagarbeidere, husmenn og tjenestefolk var svært sårbare for økonomiske konjunkturer, sesongledighet, sykdom og alderdom. Aller dårligst stilt var løsarbeiderne og dagarbeiderne, som rekrutterte flest til fattigvesenet. Eksistensminimum var ikke langt fra umiddelbar nød, og en rekke kriseår mot slutten av 1860-årene bidro til å utløse den nye debatten om fattigspørsmålet, kun få år etter at den restriktive fattigloven av 1863 hadde avløst fattigloven av 1845.

Komplekst bilde

Fra 1850 hadde det vært stor bevegelse fra landsbygda til byene og til Amerika. Årsakene var grunnleggende endringer i landbruket. Bøndene oppga husmannsvesenet og tok i bruk slåmaskiner og industriell foredling. Kulminasjonen av antall husmenn rett før den store moderniseringen av landbruket rundt 1860, gjorde en stor del av arbeidskraften i landbruket overflødig. Utviklingen ble forsterket av prisfall i jordbruket og økt industrialisering. Husmennene var kjernen i bygdenes underklasse og sentrale i den «arbeidsklasse» Sundt beskrev.

Fattige var selv oftest født inn i fat-

tige kår. Sundt registrerte om lag 11 000 fattige i Christiania, nærmere sytten prosent av byens befolkning. Disse rubriserte han etter en rekke variabler som kjønn, alder, sivilstand, yrke, fødested, fattighjelpens art og årsakene til at de søkte hjelp. En overvekt av de registrerte fattige var innflyttere fra de laveste sosiale lagene på landet. Forholdsvise mange var gamle, kvinner med forsørgelsesbyrder eller barn. Sykdom var en viktig årsak til hjelpebehovet.

Sundt fant strukturelle trekk i fattigbefolkningen som talte mot hans tidligere moralistiske forklaringer på årsakene til fattigdom, som løsaktighet og tidlige ekteskap. Ugifte mødre og drikkfeldige menn kunne ifølge hans moralistiske syn takke seg selv for sin og familiens nød, men de forklarte ikke den store mengden fattige. Bildet av de fattige ble komplekst. Ifølge Sundt skyldtes fattigdommen «et Komplex av moralske og økonomiske Vanskeligheter». Han var delt i synet på de fattige. Han ønsket forbedring av de fattiges kår, men hvordan? Ifølge historikeren Anne-Lise Seip beskrev Sundt de strukturelle betingelsene, men så ikke muligheten for å gripe inn i disse og gikk derfor over til individuelle og moralske botemidler.

Fattigdebatten

Den norske fattigdebatten fulgte samme mønster som andre europeiske land. Det ble i hovedsak foreslått endringer innenfor gjeldende lovverk. Debattene førte til reformforsøk både på lokalt og sentralt hold. Fattigkomiteen som ble nedsatt i 1868 presenterte sine undersøkelser og forslag i 1873. Hovedkonklusjonen var at fattigvesenet ikke trengte administrative endringer og at undersøkelserne ikke ga noe «mistrøstig Indtryk» av Christiania fattigvesen. Komiteen slo fast at fattigstøtten skulle utdeles med måtehold, og at det skulle oppfordres til etableringen av selvhjelpsforeninger. Det ble foreslått et tettere samarbeid mellom fattigvesenet i Christiania og nabokommunen Aker, og mellom fattigvesen og politi.

Komiteen besto av flere prominente samfunnsdebattanter; Eilert Sundt, den konservative juristen og grunnleggeren av partiet Høyre, Emil Stang, i tillegg til to større arbeidsgivere (fabrikkeier Drewsen og byggmester Binnebalde), byens stadsfysikus, skoleinspektør og sogneprest. Diskusjonene fra komitémo-

tene er stenografisk nedtegnet og gir rik innsikt i debattantenes syn på de fattige. Møtereferatene kan leses i sin helhet som vedlegg til bystyresaken fra 1873.

Et sentralt spørsmål var hele grunnlaget for fattigvesenet, og om det skulle organiseres offentlig eller privat. Sundt holdt i 1870 et foredrag om et fattigvesen som kun var basert på frivillig innsats, noe som ifølge komiteen begeistret mange og «vakte især Kvinders Interesse». Men ifølge Anne-Lise Seip er det liten grunn til å tro at privat filantropi hadde kapasitet til å forsørge sytten prosent av Christianias befolkning. I årene 1868 og 1869 var det for eksempel kun seks veldedige foreninger som annonserte i Christiania-avisene, blant annet en forening for understøttelse av fattige barselkoner, en pleiestiftelse for småbarn, en forening for å fremme «kvindelig Haandværksdrift» og «Selskabet til Understøttelse av Huusarme».

Eilert Sund gikk gradvis vekk fra tanken om et rent privat fattigvesen. I komiteen argumenterte han for en kombinasjonsløsning mellom et offentlig og privat fattigvesen, og målet var å kopiere det tyske reformsystemet Elberfeldsystemet. Her skulle borgerne komme i personlig kontakt med de fattige og målet for Sundt var at «fattigvæsenet maatte blive en alle mands sag, som krævede ikke blot fattigskattens penge, men vel så meget handlingens personlige offer». Målet med Elberfeldsystemet var at det skulle virke moralsk oppdragende og sosialt forsonende, som ifølge Seip var sentrale elementer hos Sundt.

Det var ikke allmenn enighet om Sundts forslag. Fattigforstander Sønderbye forklarte til komiteen at folk ga mindre enn tidligere til veldedighet, og ofte formidlet det offentlige fattigvesenet gavene. Fattigkomiteen avviste forslaget om et nytt reformsystem som urealistisk og kostbart. Motstanden var dels basert på skepsis mot at private skulle administrere den omfattende fattigpleien, og at de ville få de samme problemene som det offentlige fattigvesenet hadde. Dels var motstanden basert på en sterk skepsis mot et for omfattende fattigvesen, både offentlig og privat.

Restriktiv fattiglov

Fattigloven av 1863 representerte en innstramming av fattigloven av 1845, og kun visse grupper av syke, gamle og barn kunne få støtte basert på de lokale

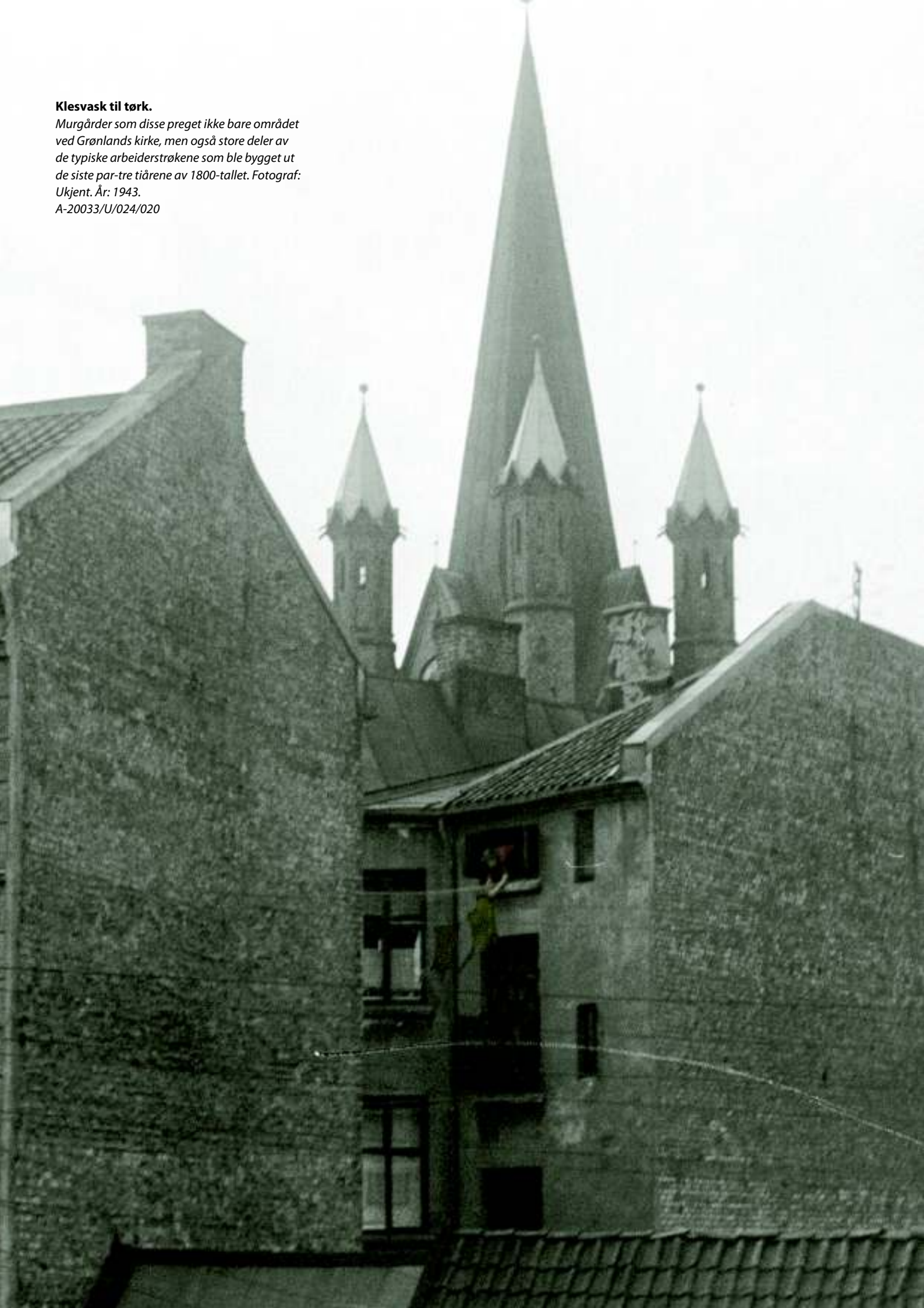

*Knapt med rom og lys.
Fra en av byens mange og trange bakgårder.
År og fotograf: Ukjent. A-20033/U/003/020*

Klesvask til tørk.

Murgårder som disse preget ikke bare området ved Grønlands kirke, men også store deler av de typiske arbeiderstrøkene som ble bygget ut de siste par-tre tiårene av 1800-tallet. Fotograf: Ukjent. År: 1943.

A-20033/U/024/020

fattigkommisjonenes skjønn. Lovens strenge syn på de fattige ble fulgt opp i debatten. Komiteens konklusjon fra arbeidet i årene 1868-1873 var at mætehold var nødvendig. Enkelte av debattantene gikk enda lenger. Emil Stang uttrykte skepsis til all fattigstøtte ut over nødhjelp. Både privat veldedighet og offentlig fattigpleie mente han var til skade:

«Naonlig kan det befryktes, at overspændt Religiositet og alslags sygelig Filantropi kan komme ind. Jeg tror, at det offentlige Fattigvæsen kun bør hjælpe i den yderste Nød; this som Statsraad Broch ytrede i Repræsentantskabet, da nærværende Kommission besluttedes nedsat: det er vistnok ønskelig, at enhver Mand, hver Dag, naar han gaar til sengs er mæt, men det er absolut ikke nødvendigt. Skjønt vort Fattigvæsen her i Christiania ikke lider af nogen overdreven Filantropi, kan vi dog ikke skjule for os selv, at med det samme det gjør meget godt, gjør det ogsaa ved sin blotte Tilværelse en del ilde ved at svække Individets Følelse af Ansvar for sig selv.»

Ideen om at de fattige fikk støtte for lett er et gjennomgående trekk i debatten, og Stang var ikke alene om å mene at det var galt å gi hjelp rundhåndet. Veldedige organisasjoner skapte fattige ifølge ingeniørkaptein Heyerdahl:

«Med Hensyn til den Klasse Arbeidere, jeg har med at gjøre, tror jeg at have sporet en større Tilbageholdenhed ligeoverfor Fattigvæsenet end før. Jeg har overhovedet lidet til overs for denne Frivillighedens Methode; i Kjøbenhavn gaar saaledes de kristeligsindede Damer omkring og skaber Fattige ved sine Spørgsmaal, om Vedkommende ikke trænger Noget, om man ikke kan gjøre Noget for dem o.s.v.»

Komiteens formann, advokat Kildal, delte forestillingen om de kravstore fattige, og fortalte om en fattig i København «som aldrig gikk til sengs, uden at der paa en Kneipe stod færdig til ham en Beouf og et Glas Rom». Slike beretninger må kunne betraktes som fantasifulle, men lite troverdige beskrivelser av den hjelpen de fattige mottok.

Billigst mulig

Prinsippet for hva slags støtte de fattige kunne motta var at den skulle være så billig som mulig. Fullstendig forsørgelse «der naturligvis alene tilstaaes Personer, som enten for bestandig eller for en længere Tid ere ude af Stand til ved Arbeide at forsørge sig selv» skulle skje gjennom utsettelse på landet. In-

gen skulle få mer pengestøtte enn det var mulig å sette vedkommende ut på landet for. Utsettelse i byen skulle bare skje i helt særegne tilfeller «Naar man af Humanitetshensyn ikke kan skille en Familie ad, maa lade den gamle Moder blive hos Datteren, Faderen hos Barnet, eller hvor Sygdom gjør det umulig at flytte Vedkommende».

Selv om utsettelse var hovedprinsippet mente komiteen at pengestøtte skulle gis der det var den billigste løsningen. Komiteen mente for eksempel at det var billigst å gi pengestøtte til enker med barn, enn å sette bort barna for fattigvesenets regning. Dessuten var det billigere å gi folk penger i handa enn å sende dem på sykehus, og det var billigere for fattigvesenet å gi penger til eldre som var noe arbeidsføre og kunne gjøre noe puslearbeid selv enn å sette dem bort i forpleining. Komiteen slo fast at «Man har den Erfaring, at hvor man har med ordentlige Folk at gjøre, udnyttes Understøttelsen bedst, naar den gives i Penge. Er det uordentlige Folk er man meget forsigtig med at give Penge.»

Fattige som kun ble delvis forsørget – ofte midlertidig – kunne få hjelpen dels i penger, dels i matbilletter til Mangelsgården, klær, brensel og sengehalm. Pengestøtten ble hevet hver lørdag, og var som regel deponert for husleien. Derfor ble den ofte hevet av husverten. Boligforholdene var usle, og komiteen slo fast at «Fordringene til de Fattiges Bopæle maa sættes meget lavt. De bo i det Hele meget maadelig, men dette er et Kaar, de deler med hele Arbeiderklassen her i Christiania, ialfald den mindre stillede Del af dem.»

Nesten sytten prosent av Christianias befolkning mottok ifølge Sundts gjennomgang fattigstøtte i en eller annen form. Det kunne være midlertidig eller fast, og for mange var det snakk om minimal naturalstøtte i form av brensel eller matbilletter. Med utgangspunkt i at en stor andel av Christianias befolkning mottok fattigstøtte, er det grunn til å tro at mange oppfattet hjelpen som en rett, men komiteen anså at fri legehjelp var den eneste støtten som kunne deles ut uten streng behovsprøving. Også her var skepsisen til om de fattige ville utnytte støtten stor, noe ordvekslingen mellom komiteens formann Dr. Kildal og stadsfysikus Bidenkap viser:

«Kildal: Man resikerer vel ikke, at de Syge behandles for længe?

Bidenkap: Nei, men derimod klages der vel undertiden over for kort Behandling. De Syge ved meget vel til hvem de skulle klage, om de ere misfornøiede.»

Da fattigkommisjonen våren 1869 ble bedt om å overta et prosjekt med middagsbespisning for fattige barn hevdet Stang at prosjektet var mislykket fordi «Har man vænnet en Mand til at faa Bidrag, er det vanskelig at faa ham fra Halsen. Jeg er bange for, at man ved denne Organisation vil istandbringe en Opdragelsesanstalt for Fattiglemmer». Komitémedlemmene mente at omfattende privat veldedighet ville få folk til å strømme til byen. De fattige ble ifølge byens borgere for lett vant til hjelp, og de «uverdige» fattige utnyttet ifølge debattantene hjelpen. Byråsjef Segelke fryktet «den Ulempe, at de gaar hverandre i veien, og at Uverdige tilsniger sig Hjælp fra forskjellige Kanter.» De arbeidsføre var å regne som uverdige fattige, på den måten var de arbeidsløse og lavtlønte det store uløste spørsmålet i fattigdebatten på slutten av 1800-tallet..

Arbeidsløshet

Fattigloven skilte skarpt mellom de verdige og uverdige fattige, mens virkelighetens skiller var vanskelige å stadfeste. Strukturelle årsaker til fattigdom ga ingen mildhet til tross for nød, og arbeidsføre hadde ikke rett til fattigstøtte. Emil Stang, med støtte fra fattigkomiteen slo fast at «Som Hovedregel befølges [...] at man ikke giver Understøttelse til arbeidsføre Personer paa Grund af Arbeidsløshet.» Unntak kunne med sterk motvilje gjøres for svært tallrike familier for å forebygge alvorlig nød fordi «Tilfældene kunde være saa, at det stiller sig som umulig at vægre Hjælp.»

Synet på individets plikt til å sørge for seg selv er betegnende for hele debatten. Det var enighet i komiteen at det viktigste tiltaket mot fattigdom var om hver enkelt kunne spare sin egen pensjonsforsikring i selvhjelpskasser. Problemet var likevel, ifølge fattigforstander Sønderbye, at arbeiderne ikke hadde noen mulighet til å spare på grunn av de lave lønningene og høye utgiftene.

Fram til 1854 var det allmenn tjenestetvang, noe som innebar at personer uten fast og stedbunden tjeneste eller arbeid ble regnet som løsgjengere. Alle måtte ta det arbeidet de ble tilbudt, og barn av husmenn skulle ikke bo hjemme lenger enn til de var 16, mens barn av bønder var tvunget til å søke seg arbeid

Barbeint utenfor melkebutikken.

Mangel på klær og sko hørte til hverdagen for mange fattige arbeiderfamilier. Det gjaldt blant annet å spare på skotøyet så sant været tillot det. Denne barbente gutten er fanget inn av A. B. Wilse ved Sarsgate/Jens Bjelkes gate. Bildet er et utsnitt.

A-10001/U/011/034

fra fylte 18 med mindre de trengtes til driften av plassen eller gården. Da tjenestetvungen ble opphevet i 1854 innebar det en endring av løsgjengerbegrepet. Nå ble det bestemt at «Ingen kan i nogen henseende behandles eller straffes som Løsgjænger, naar han ernærer sig uden at betle eller falde det Offentlige til Byrde». Men hva som mentes med å falle det offentlige til byrde var ikke klart.

Mange fattigfolk var tvunget til å tigge for å livnære seg, og havnet dermed på feil side av loven. Den som tagg ble regnet som en uverdigg fattig som skulle dømmes til arbeidsanstalten, og tiggere fra Christiania havnet på Prinds Christian Augusts Minde, på folkemunne kalt Mangelsgården. Arbeidsanstalten hadde tatt over for tukthuset som hadde utviklet seg til å bli en ren straffeanstalt. Begge anstaltene lå i Storgata som en kraftig advarsel mot løsgjengeri, tigging og småtyveri.

Edvard Bull viser at 1800-tallets arbeiderklasse var svært utsatt for arbeidsløshet. Christiania var i tillegg en by med høy sesongledighet på grunn av rollen som Østlandets eksporthavn. Arbeidsmulighetene innenfor trelast, transport og byggearbeid var avhengig av både økonomiske konjunkturer og ferdselsmuligheter. Særlig i de fattige forstedene var arbeidsmulighetene uregelmessige.

Fattigkomiteen av 1868 diskuterte ikke kun det egentlige fattigvesen, men rettet også undersøkelsen mot arbeidslivet og «Arbeidernes Stilling i Almindelighed» for å forklare om «*Fattigondet kan antages at have sin Rod enten i almindelige Arbeidsstanden vedkommende eller i særegne den enkelte Næring vedrørende Forholde*». Fattigspørsmålet var et arbeiderspørsmål, og skulle fortsette å være det med tyngde inn i det 20. århundret.

Ingen arbeidsformidling

Fattige arbeidsføre kunne bli henvist til arbeidsanstalten, som ikke bare skulle være en tvangsarbeidsanstalt, men også frivillig arbeidsanstalt. Menn ble satt til å pukke stein her eller andre steder, og kvinner til strikking eller plukking av drev, det vil si opptrevling av gammelt tauverk. Kvinnene fikk garn ved Mangelsgården, men «Fortjenesten bliver imidlertid saa liden, at strikning og Drevplukning ikke egner sig til andet end Bibeskjeftigelse.» I realiteten var

tilbudet for arbeidsløse minimalt.

Emil Stang ytret også motstand i komiteen mot å sette «hæderlige arbeidsløse Personer til Arbeidsanstalten» slik den var innrettet, og at man ikke kunne sette inn folk «som det ikke er Andet at sige paa, end at de ere arbeidsløse». Dette var kun en løsning for «løse Personer», særlig fordi overskuddet fra arbeidet ikke strakk til å forsørge hele familier som da måtte bli forsørget særskilt. Komiteens konklusjon var at Mangelsgården måtte omorganiseres for å adskille «Udskuddet, som indsættes der med Tvangsret fra det Offentliges Side, og andre ellers optagne Personer».

Stadsfysikus Bidekap mente at understøttelse av de fattige kun var lindringsmidler, og at for å «modarbeide Pauperismen» var hovedsaken å skaffe folk arbeid. Men til tross for at Stang også mente at de viktige tiltakene var i arbeidslivet, gikk han sterkt imot at fattigvesenet skulle formidle arbeid til arbeidsløse:

«Et overordentlig vigtigt Spørgsmaal er det, om der fra Fattigvæsenets side kunde gøres noget for at skaffe Folk Arbeide. Dette har gjentagende været overveiet, men Fattigvæsenet har standset ved den Mening, at man maa holde strengt paa det Princip, at hver Mand selv er pligtig at skaffe sig Arbeide, og at man ikke kan henvende sig til fattigvæsenet og sige: Enten Arbeide eller Understøttelse. Ved Siden deraf har Forstanderne den Pligt at bistaa de Fattige saa meget, de kunne, uden at krænke dette Princip, og Fattigforstanderne gjøre ikke saa lidet i sa Henseende.»

Innstillingene fra komitéarbeidet ble oversendt representantskapet og formannskapet i Kristiania i 1873, men behandlingen ble utsatt flere ganger. Ved budsjett for fattigvesenet for 1874 ble det vedtatt lønnsforhøyelse for de ulike fattigforstanderne, men de store tiltakene ovenfor byens fattigbefolkning lot vente på seg.

To syn

Komiteen oppsummert selv at den representerte to syn på fattigdommens årsaker.

Det ene synet var at fattigdommen skyldtes «Individernes egen Uorden og Mangel paa Omsorg for sin Fremtid». Bedring var etter dette synet kun oppnåelig gjennom «en moralsk Forbedring og i Individernes Levemaade». Eksempler var luksusforbud og «mange andre slags

Bud for at bringe Folk ind paa en skikkelig Levemaade», forbedret skolegang og oppdragelse, samt å «løfte disse Klasser op» gjennom kulturelle endringer og utvikling av næringsforholdene med særlig vekt på Eilert Sundts hjertebarn – husfliden.

Det andre synet la vekt på økonomiske forhold og lovgivning. Avslag i korntollen ble vektlagt som et viktig tiltak mot fattigdom. Boligforholdene, og da særlig dyre leieforhold, ble sett på som hovedkilden til nød, «fra alle Hovedstæder høres ogsaa, at dette er Pauperismens Hovedkilder». Boligbygging ble dermed et viktig innsatsområde for å bedre forholdene for byens arbeiderklasse.

Forståelsen av de fattige hos komiteens medlemmer befant seg i spenningsfeltet mellom en moralsk, individuell forklaring på fattigdommen og en økonomisk forklaring som handlet om strukturelle forhold i arbeidslivet og på boligmarkedet. Skillet mellom verdige og uverdige ble imidlertid ikke utfordret, og *hederlige arbeidsløse* ble satt opp mot *utskudd*.

Tidsskille

Eilert Sundts forslag om å innføre Elberfeldsystemet i Christiania hadde ikke fått gjennomslag i 1870. Fattigkommisjonens direktør H.A. Juell argumenterte i 1887 igjen for systemet. Andre debattanter ønsket heller å se til England med avskrekkende fattighus og en omfattende privat veldedighet, men denne gangen ble det gjennomført reformtiltak med Elberfeldsystemet på Sagene, Grünerløkka og Rodeløkka. Fattigforstanderne skulle bo i samme område som de fattige, og fattigstøtten vurderes etter personlig kontakt. Juell beskrev begeistret i foredrag i den statsøkonomiske forening hvordan systemet i Tyskland hadde ført til at «Betleriet, især børns, er forsvundet fra vore gader, fordi borgerne har vænnet sig af med at give almisser til alle og enhver og foretrække at anvende sine gaver til bestemte fattige. Vagabonder omgaa vor by, da deres geschäft her ikke lønner sig.» Drømmen var fortsatt å kvitte seg med de synlige og «uverdige» fattige, men tiltakene var nye.

Til tross for at Elberfeldsystemet hadde en klar sosialpasifiserende profil med mål om å dempe klassemotsetninger og sosial uro, kom det sterke protester fra arbeidersamfunnene da forsøket

ble avsluttet noen år seinere. Venstre satt saken på sitt kommunale valgprogram. Ifølge Seip var Sundts sosialkonservative drøm fanget opp av radikale «og av de fattigdomstruete selv».

Bredo Morgenstiernes innlegg som forsvarte fattigdom som et naturlig og uløselig onde var et angrep på sosialistiske krav om omorganisering av samfunnet. I de siste tiårene av 1800-tallet var fattigdom i stor grad blitt «Arbeiderspørsmålet». Fattigdommen som det offentlige fattigvesenet og den private veldedigheten tok seg av ble sett som kun en liten del av et enormt problem der store deler av arbeiderbefolkningen levde i fattigdom. Arbeiderbevegelsen kritiserte fattighjelpen som ydmykende og forlangte rettigheter ved alderdom og sykdom. Ulykkesforsikringsloven av 1894 og sykeforsikringsloven av 1909 var de første resultatene av kravene om rettighetsbasert hjelp.

1900 representerer et viktig tidsskille da fattiglovgivningen ble delt i to, en fattiglov for de «verdige» og en løsgjengerlov for de «uverdige». Fattigloven representerte en nyorientering med økt vekt på samfunnsansvar, men de store endringene lot allikevel vente på seg.

De fattiges rettsstatus ble ikke forbedret og det var ingen klagerett på fattigvesenets vedtak. Hjelpen kunne kreves tilbake, også av forsørgelsespliktige slektninger. Den understøttede mistet stemmeretten, og ble dermed regnet som umyndig. For å få tilbake stemmeretten måtte all støtte betales tilbake. Først i 1919 fikk også de fattige stemmerett, og ifølge Seip ble et «vondt og viktig skille mellom arbeiderklassen og fattigkassen [...] borte».

Løsgjengerloven fortsatte å hjemle tvangsarbeid for arbeidsføre som ble regnet som arbeidsuvillige og dermed «uverdige». Det rammet grupper av arbeidsløse, romanifolk, tiggere og alkoholikere. Venstremannen Andreas Hansen fra Bergen mente loven bar preg av liten forståelse for arbeiderklassens problemer fordi den ble vedtatt av folk som satt «høit oppe paa en pidestal og skal kige ned til forhold, som de ikke kjender og forstår». Mens bedrestilte ble anvist til bad av legen når de ble nervøse, hevdet Hansen at det var annerledes med behandlingen av arbeidere: «han er arbeidssky, han skal tages, han skal kommanderes til 18 maaneders

tvangsarbeide. Hyggelige forhold, hr. præsident» (Seip 1994). Ifølge Seip førte det til at de fattiges klasse ble mer oppsplittet enn før.

Først i mellomkrigstida mener Edvard Bull at holdningen om at fattigdom var et nødvendig onde var på vei ut av den offentlige debatten, men skillet mellom de som ble sett på som verdige og uverdige besto.

Kilder

- *Kommunale aktstykker, dokument 3/1873 «Betænkning angaaende Christiania Fattigvæsen, afgiven af den under 9de September 1868 af Repræsentantskabet nedsatte Komite» (med bilagene: Komiteens forhandlingsprotokoll (med komiteens stenografisk gjengitte diskusjoner, Sundt Om Fattigforholdene i Christiania, Skjema til «Dagbog for Fattigforstanderne» og Skrivelse fra komiteens formann fabrikkeier Drewsen).*
- "Lov av 28 August 1854 vedkommende den i Landdistrikterne bestaaende Forpligtelse til at tage fast aarlig Tjeneste" i Barth, C.A. (1876). *Om Husbondes og Tjenestetyendes gjensidige Pligter og Rettigheder efter den norske Lovgivning. Christiania: Mallings Boghandel.*
- Lov om Fattigvæsenet i Kjøbstæderne 6.6.1863. Lest på <http://www.fattigkassa.no>
- Juell, H. A. «Om fattigforholdene i Norge med særlig hensyn til Elberfeldsystemet. Foredrag i den statsøkonomiske forenings møde den 25 februar 1887» i *Statsøkonomisk tidsskrift* 1887.
- Morgenstjerne, Bredo. «Fattigondet og socialismen. Foredrag i den statsøkonomiske forenings møde den 25de oktober 1889» i *Statsøkonomisk tidsskrift* 1889.
- Sundt, Eilert . *Om fattigforholdene i Christiania, Oslo 1978 [1870])*

Litteratur

- Bull, Edvard. *Arbeiderklassen blir til (1850-1900), Arbeiderbevegelsens historie i Norge 1, Oslo 1985*
- Dyrvik, Ståle. «Avgjerdsprosessen og aktørane bak det offentlege fattigstellet i Norge 1720-1760» og «To statssystem andsynes fattigdomen – ein komparasjon» i Karl Gustaf Andersson m.fl., *Oppdaginga av fattigdomen: sosial lovgivning i Norden på 1700-talet. Del av nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsprocess på 1700-talet. Oslo-Bergen-Stavanger-Tromsø 1983*
- Seip, Anne-Lise. Eilert Sundt. *Fire studier, Oslo 1983.*
- Seip, Anne Lise . *Sosialhjelpsstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920. Oslo 1994*

På hospiset.

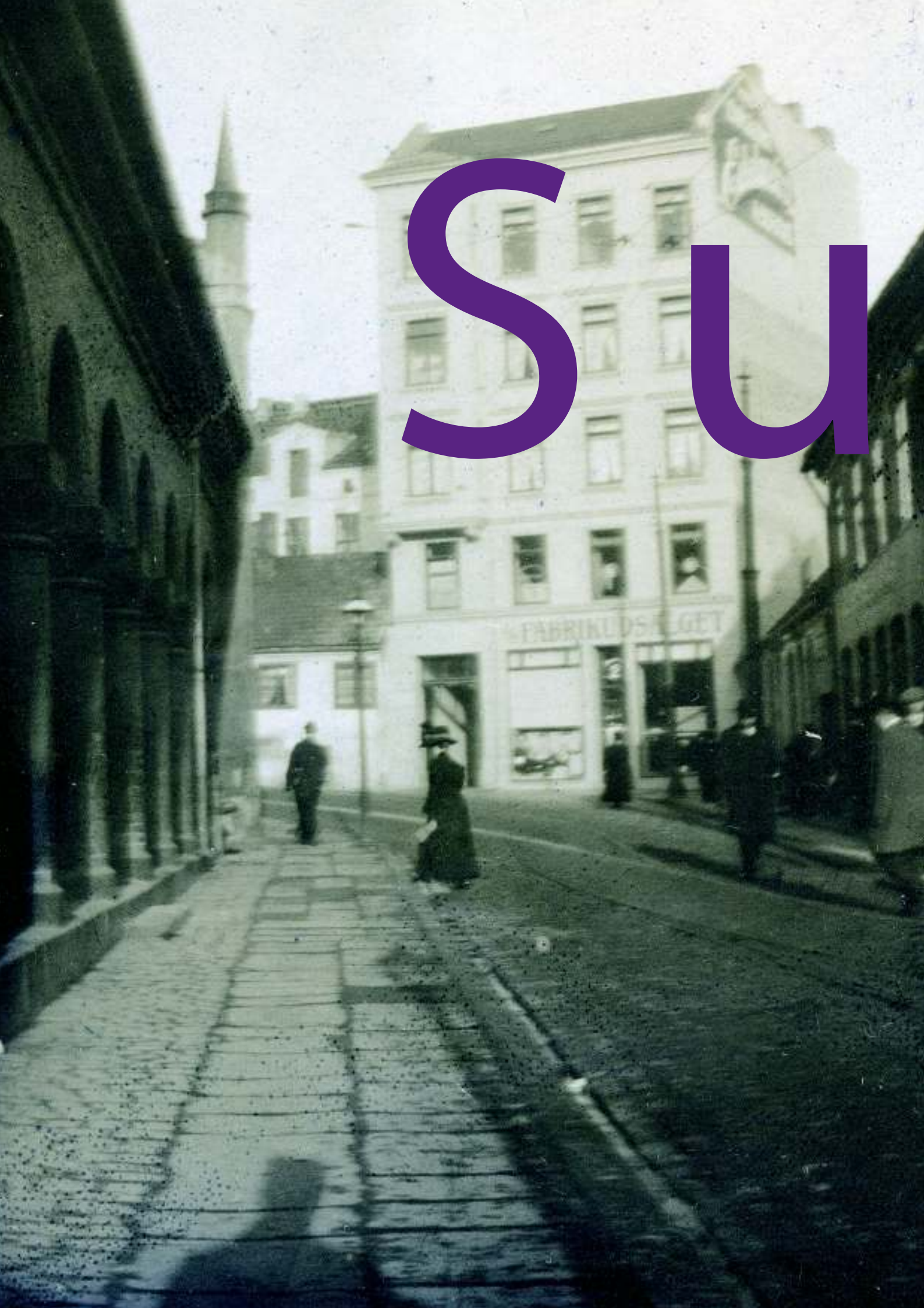
Inngang til Folkehospiset
i Vognmannsgaten på
Vaterland, eid av Vaterland
menighet. Fotograf: Erik
Næss, år ukjent. A-40209/
Ueb/0005/002

TIL HOSPITSET
3. ETG.

Su

It

Ellers iakttok jeg intet.

Sterkt redusert og utmattet av sult ruslet jeg-personen i «Sult» omkring i Kristianias gater. Her ved basarene ved Kirkeristen. Fotograf og år: Ukjent. A-10001/U/006/082

«Jeg sultet hårdt og jeg visste ikke hvor jeg skulde gjøre av mig for min ublu appetit. Jeg vridde mig hit og dit på bænken og la brystet helt ned på mine knær. Da det blev mørkt ruslet jeg bort til rådstuen – Gud vet hvordan jeg kom dit – og satte mig på kanten av balustraden. Jeg rev den ene lomme ut av min frak og gav mig til å tygge på den, forresten uten nogen hensigt, med mørke miner, med øinene stirrende ret frem uten å se. Jeg hørte endel småbørn som lekte omkring mig og fornam instinktmæssig når en eller anden spaserende gikk mig forbi, ellers iakttok jeg intet.»
(Knut Hamsun, «Sult», 1890)

Tekst: Anette Walmann

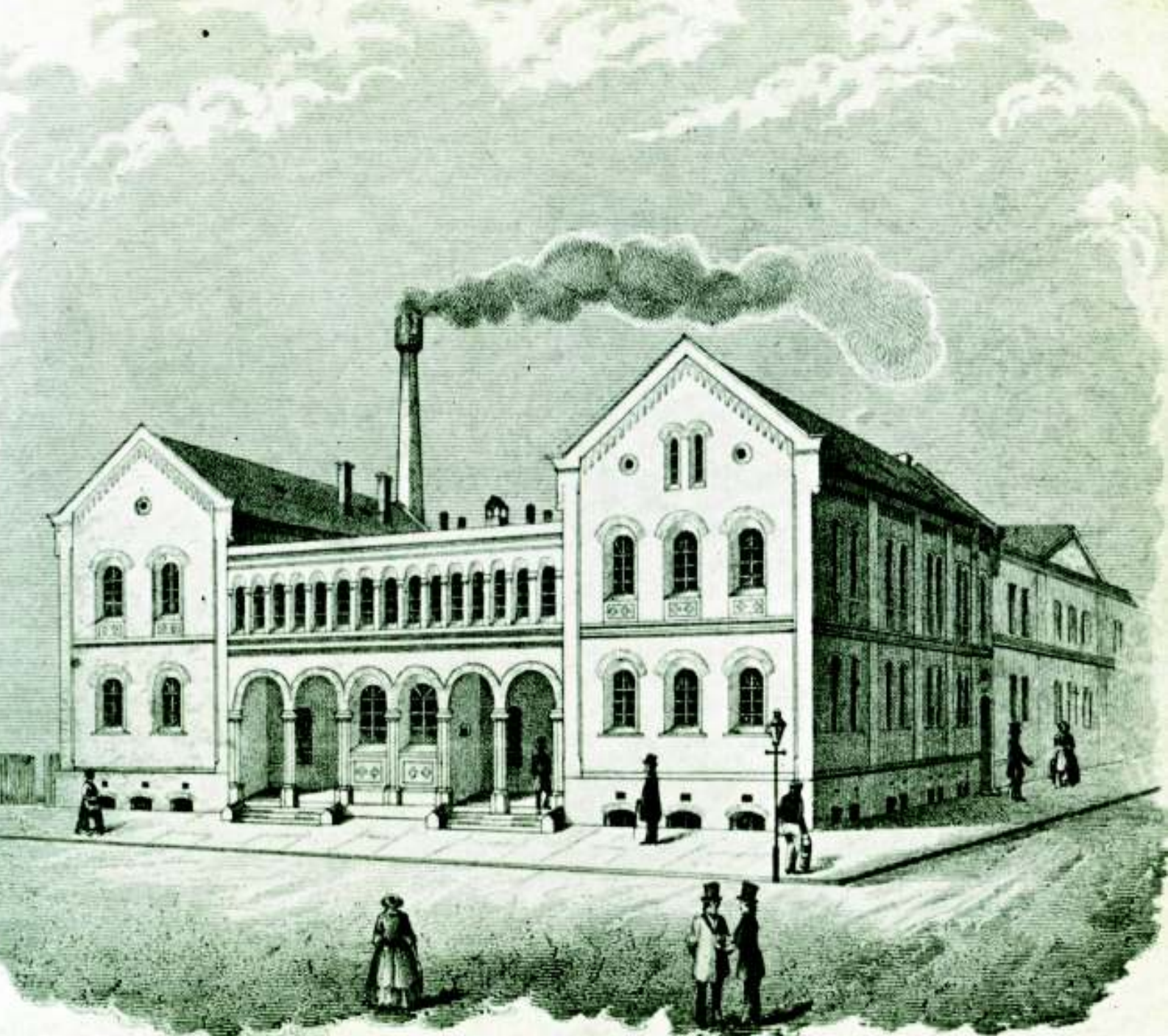
Knut Hamsuns *Sult* ble utgitt første gang i sin helhet i 1890. Det er høst i Kristiania og jeg-personen i romanen forsøker å livnære seg ved å skrive små stykker og artikler til avisene. I lengre perioder er han helt uten mat. Som leser kan man føle jeg-personens desperasjon på kroppen. Han fantaserer om å ha et lite, rundt rugbrød i handa og står lenge utenfor utstillingsvinduet til en husholdningshandel og nyter synet av et

rundt franskbrød, «en kumme smult og flere glas gryn». En ettermiddag tar han turen ned til Christiania Dampkjøkken som serverte billig middagsmat:

«Klokken var tre. Sulten begyndte å bli noget slem, jeg var mat og gikk og kastet op litt hist og her i smug. Jeg svinget ned til Dampkjøkkenet, læste tavlen og trak opsigtsvækkende på akslerne, som om sprængt kjøt og flæsk ikke var mat for mig; derfra kom jeg ned på Jernbanetorvet».

Dampen

Christiania Dampkjøkken, eller *Dampen* som det ble kalt på folkemunne, var et matutsalg og serveringssted opprettet for at ubemidlede og fattige skulle ha et tilbud om god og næringsrik kost. Det var byens eldste av de billige matutsalg, opprettet i 1858. Fra sine lokaler i Torggata 8, solgte *Dampen* billig middagsmat. For sju eller åtte skilling kunne man få kjøpt en porsjon lapskaus eller en por-

sjon søtsuppe med klippfisk. Ekstra billig var maten når den ble hentet og spist andre steder enn i Dampkjøkkenets lokaler, som «take away» med andre ord. Ofte var det barna som ble sendt av gårde med suppespannene og som forventningsfulle sto utenfor inngangen «for Hentende» og ventet på å få dem fylt med dagens rett.

Inspirasjonen til opprettelsen av et dampkjøkken i Christiania kom fra Hamburg. Overrettsprokurator Lars Rasch, som var en av flere velstående borgere som sto bak initiativet, hadde vært på reise i Hamburg og besøkt «Den Egestorffske Spiseanstalt». Han måtte «til alle spiseverters evige skam tilstå» at han aldri hadde spist bedre og kraftigere

suppe enn kjøttsuppa han fikk servert der. Spiseanstalten var, i følge Rasch, både velsignelsesrik og nyttig: «Mangen fattig stakkar kan ved denne velgjørende anstalt holde sig oppe under en tid av sykdom og bekymring, mangen familie kan reddes fra hunger og ydmygelse og høkerens dyrekjøpte, ofte bortskjemte og dårlige varer, og heller erholde et godt og sunt måltid uten å risikere å bli narret og bedratt».

Selv om Christiania Dampkjøkken skulle gi dem som ikke hadde så mye å rutte med et tilbud om næringsrik mat, var det ikke noen ren veldedighetsaffære. Kjøkkenet ble drevet som et aksjeselskap etter tradisjonelle forretningsmessige prinsipper. Målet var å

drive lønnsom forretning med et sosialt tilsnitt.

Dampen ble raskt populær. På åpningsdagen 20. desember 1858 hadde kjøkkenet forberedt seg på å ta i mot 600 spisegjester. Dagen etter kunne Morgenbladet melde om at «Alle 600 vare i et nu bortsolgte». Det første året ble det solgt så mange som 538 400 porsjoner. Dampkjøkkenet ble ingen døgnflue. Ved femtiårsjubileet i 1907 lå antall solgte porsjoner på 492 400 i året.

Hvem var det så som vanket på *Dampen*? Om vi skal tro Folkebladet fra 1863, var det et særdeles bredt spekter av gjester: «Hvem har ikke været på «Dampen»? Alle slags Folk færdes der i skøn Ligestilledhed omkring

På «Dampen».

Det flotte bygget i Torggata 8 huset byens første billige matutsalg, opprettet i 1858. Allerede det første året ble det solgt hele 538 400 porsjoner. På menyen sto blant annet grønnskålsuppe med kjøtt og flesk, fersk suppe med oksekjøtt og melkevelling med klippfisk. Tegning hentet fra Ingolf Kittelsens beretning om Christiania Dampkjøkken 1858-1948.

«Klokken var tre. Sulten begyndte å bli noget slem, jeg var mat og gikk og kastet op litt hist og her i smug. Jeg svinget ned til Dampkjøkkenet, læste tavlen og trak opsigtsvækkende på akslerne, som om sprængt kjøt og flæsk ikke var mat for mig; derfra kom jeg ned på Jernbanetorvet.»

Madfadene. Lazaroner og Professorer, Studenter og andre Læregutter, Gros-serere, hvis Familie ligger paa Landet, og Viserguttene deres og undertiden selve hendes Majestæt Dronningen af Norge og Sverige, der med sine Hofdamer spiser Klipfisk og Melkevelling, fulgt af undrende og andæktige Blikke, Kjødmadammer og forskjellige andre slags Forretningsdamer, fra Opvartere og civilklædte Løitnanter, endnu udenfor Nummer baade i Arméen og paa «Grand». Blant de mer berømte gjestene, kan Aasmund Olavson Vinje og Henrik Ibsen nevnes.

Ble *Dampen* så en anstalt som kunne redde en fattig familie fra «hunger og ydmygelse»? Lærerinnen Helga Helgesen som i 1896 dro på studietur for å studere utenlandske folkekjøkkener, kunne opplyse at Christiania Dampkjøkken gjennomgående hadde et «bedre Publikum end den Slags Anstalter særlig i Tyskland og Østerrige». Det var ikke ydmykende å gå på «Dampen» å spise; det gjorde alle slags folk. Dampkjøkkenet lyktes også med å holde prisene lave.

Den billigste maten kostet tretti øre i 1860. I løpet av de første tretti årene steg den kun med fem øre, mens man i 1917 måtte betale seksti øre for den billigste retten. Men selv om prisen for en porsjon middagsmat var betydelig lavere på *Dampen* enn på andre restauranter og spisesteder i byen, var det fortsatt billigere å spise sild og poteter hjemme. Ingolf Kittelsen skriver i sin jubileumsberetning om Christiania Dampkjøkken at *Dampen* var som et barometer på den økonomiske tilstanden blant befolkningen. I trange tider gikk besøkstallet ned. For de fattigste i byen, som for jeg-personen i *Sult*, var en porsjon med sprengt kjøtt og flesk kun en ønskedrøm og de måtte kun nøye seg med lukta av kjøtt:

«I Møllergaten stanset jeg utenfor en beværtning og snuset til den friske duft av kjøt som blev stekt indenfor; jeg hadde allerede hånden på dørvrideren og vilde gå ind uten ærend, men betænkte mig tidsnok og gikk bort fra stedet».

Billige matutsalg

Christiania Dampkjøkken var det første

av flere billige matutsalg i byen. I 1896 kunne Helga Helgesen berette at det fantes tre folkekjøkken i Kristiania, fem suppe-kjøkken, samt Frelsesarmeens Dampkjøkken. Som en direkte konsekvens av innføring av skolebespising, ble det omkring århundreskiftet opprettet flere kommunale folkekjøkken, som også solgte billig og enkel middagsmat til de over skolealder. Først et kommunekjøkken i Nedre Slottsgate og et forsøkskjøkken på Grünerløkka skole, så i 1901 åpnet et nybygd spesialkjøkken i Lakkegata 79. *Slurpen* ble det kalt, og det er ikke vanskelig å tenke seg hvorfor. Her kunne sultne kunder komme og få fylt sine spann med plukkfisk og søtsuppe, suppelapskaus eller fersk suppe for en billig penge. Porsjonsbilletter måtte kjøpes dagen i forveien, slik at kjøkkenet visste hvor mye de skulle lage. En porsjon tilsvarte én liter varm mat. Fra 1911 og under 1. verdenskrig ble det opprettet enda flere utsalgssteder. I 1917 var det hele ti utsalgssteder for billig middagsmat drevet av kommunen.

I tillegg til disse faste spiseinnret-

Næringsrik middag til en billig penge. Knapphet og ensidighet preget kostholdet i de fleste arbeiderfamilier. De billige matutvalgene serverte lapskaus, søtsuppe og «erter, kjøtt og flesk» til sultne kunder. Illustrasjonsfoto. (Dette bildet er tatt i matbarakker skjenket som nødhjelp fra Kristiania kommune til Ålesund etter den store bybrannen i 1904.) Fotograf: Ukjent. A-20031/U/0013/018

ningene som serverte billig middagsmat, fantes det noen av den mer mobile sorten. John Johansen, som hadde jobb som visergutt i Kristiania på begynnelsen av 1900-tallet, har fortalt om «madam Larsen med mann», som tilbød middag i det fri, midt på Stortorget. John Johansen beskriver hvordan ekteparet Larsen ved torgtidens begynnelse kom trekkende med sin kombinerte kjøkken- og spisevogn på fire hjul:

«Rutinert og scenevant gikk paret i gang med å gjøre i stand for dagens middagsservering. Seildukstak ble satt over til beskyttelse mot eventuelle regnskurer. Fløylemmer var festet på begge sidene og gjorde nytten som lange spisebord. Lokket over vognens innholdsrike kasse ble slått opp. Og hva inneholdt ikke denne kassen? Flere beatriker (kokeapparat) ble tatt opp, plassert på stativ og påtent. Videre en stor dampende gryte med kjøttkaker i brun saus. En stor

gryte til, fylt med kokte, melne poteter. Til slutt nok en gryte med saftsøtsuppe».

Her fikk man en god porsjon middagsmat til femti øre.

Madam Larsen var en dame med stort hjerte; Hun ble mistenkt for å være rundhåndet med porsjonene:

«Jeg hadde en liten, ja, ganske ørliten mistanke om at madam Larsen tok et visst moderlig skjønn over sine kjøttkakehungrige gjester: Så du inderlig skrubbsulten ut, og dertil var en del smalkjaket, ja, da vanket det gjerne litt ekstra på tallerkenen. Men det var det ingen som snakket høyt om».

Veldedighet

Jeg-personen i Sult levde på bristepunktet. Det var unntaket mer enn regelen at han hadde penger i det hele tatt, uten fast arbeid som han var. Hvilke muligheter fantes når vesten, knappene og alt som kunne pantsattes var pantsatt, og

sulten gnagde like gjennomtrengende?

For de uten femti øre å avse til en porsjon kjøttkaker eller en skål søtsuppe, fantes det enkelte tilbud om gratis mat. Flere frivillige organisasjoner arrangerte innsamlinger og sørget for utdeling av mat til fattige. Kristiania Indremisjon hadde en finger med i spillet i mye av denne frivillige fattigpleien. En porsjon havregrøt fra grøtstasjonen i Calmeyergatens misjonshus ble redningen for mange når nøden var som størst. Grøtstasjonene ble drevet i samarbeid med kommunen, og kom i stand ved formannskapsvedtak av 23. februar 1921. Kommunekjøkkenet skulle levere gratis grøt, mens Kristiania Indremisjon skulle stille gratis lokaler til disposisjon og i tillegg stå for driften av grøtstasjonen.

Dette er ett av flere eksempler på at kommunen samarbeidet med frivillige organisasjoner når det gjaldt fattigpleie.

Kommunens kjøkken leverte i mange år også gratis middag til et serveringslokal som Kristiania Indremisjon drev i Møllergata 43. Dette var et tilbud fortrinnsvis beregnet på enslige trengende. Utsalgsprisen og maten var den samme som ved de billige matutvalgene.

Frivillige organisasjoner innledet også samarbeid med Dampkjøkkenet. Byen var full av sesongarbeidere, og vinteren var tiden da jobbmulighetene var få og behovet for varm og næringsrik mat var størst. De hardeste vinterne trådte også Christiania Dampkjøkken til for å bøte på den verste nøden, som vinteren 1886 da «levninger og tiloversblevne porsjoner» ble gitt gratis bort til de trengende.

Daglig knapphet

En sak var den akutte sulten, den som var en trussel for liv og helse blant de

som var uten arbeid og inntekt. En annen sak var den daglige knappheten som preget kostholdet i de fleste arbeiderfamilier. Med en streng nøkternhet fikk de det til å gå rundt på et vis, men det var ikke uvanlig å gå sulten til sengs om kvelden. Kostholdet var ensidig og i knappeste laget. Brød, grøt, sild og poteter var grunnkosten, mens kjøtt og fersk melk var en luksus som de færreste kunne unne seg i det daglige.

Blant arbeiderminnene som ble innsamlet av Edvard Bull på 1950- og 60-tallet, forteller en høvleriarbeider om sin oppvekst i en husmannsfamilie på Nannestad på 1870- og 80-tallet. Han forteller om et mangelfullt og ubehagelig kosthold: «Vi hadde som oftest lite mat og den vi hadde stod for det meste av sild og poteter, grøt og velling, kaffe og brød, og når vi ikke hadde sild dyppet vi potetene i laken. Velling og grøt var ofte kokt av knust korn,

så det var tunkt fordøielig og agnene rev i endetarmen».

Helga Helgesen hadde, gjennom sitt arbeid ved Kampen skole fra 1889, sett hvordan underernæring og feilernæring satte sitt preg på barna og hemmet undervisningen. Hun startet kampen for å få «huslig økonomi» og kjøkkenundervisning inn på timeplanen, og startet forsøksundervisning i skolekjøkken på Kampen skole i 1891. I 1894 ga hun ut *Kokebog for folkeskolen og hjemmet* sammen med Dorothea Christensen, en kokebok rettet mot de fattigste av arbeiderklassen. Kokeboka gir et verdifullt innblikk i hvordan kostholdet i en arbeiderfamilie kunne være. Det ble lagt vekt på at rettene skulle være billige og næringsrike, og med hele 365 middagsforslag forsøkte de å motvirke et for ensidig kosthold. Av de 365 middagsforslagene var hele 120 basert på

Ved grytene.

Nydalens Compagnie hadde eget kjøkken og spisehus for arbeiderne. Dette var et storkjøkken i ordets rette forstand. I 1890 hadde bedriften 1 100 ansatte og var landets største. Fotograf: Ukjent. A-10093/U/001/053

sild, mens kun 85 hadde kjøtt eller flesk som en av ingrediensene. Kokeboka inneholder oppskrift på «melkepap» av melk, potetmel og hvitemel, «sildegryn» av spekesild, vann, gryn og poteter, og «Fattigmands gaas» til fest: Lever stekt som fugl. Også når det gjaldt kaffekoking hadde Helga Helgesen nyttige tips: 2 spiseskjeer kaffe til 1 liter vann (pluss fiskeskinns til klaring). Kaffen skal koke i 10 minutter, deretter tilsettes 1 teskje løvetann («en baade sund og vel-smagende tilsætning»), så trekker kaffen noen minutter. Man skulle så

«En billett, en billett også til mig! Jeg har ikke spist på over tre lange dager og nætter. Et brød! men det var ingen som bydde mig en billett og jeg torde ikke begjære en. Det ville øyeblikkelig ha vakt mistanke.»

koke videre på gruten, men «hver 3die dag maa gruden klares, d.v.s. man fylder kjedlen med vand og koger – uden tilsætning af ny kaffe – paa den gamle grud et kvarters tid.» Gruten slås bort,

og dette kaffevannet kan man så bruke til ny kaffekoking, «og man kan da tage lidt mindre kaffe.»

Da Kristiania kommune i 1895 for første gang kunne tilby gratis bespising for trengende barn i folkeskolen, søkte hele 24,3 prosent av elevene om gratis mat. Tallet er en god indikasjon på at mangelfull ernæring ikke var noe marginalt problem som kun gjaldt en liten gruppe av fattige. Underernæring og sult var en del av hverdagen til en fjerdedel av skolebarna i Kristiania.

Det ble lagt vekt på at tilbudet om gratis mat til skolebarn ikke skulle være en form for fattighjelp. Å være fattigunderstøttet var et negativt stempel med uheldige ringvirkninger. Det ville trolig ha ført til at færre barn ville ha deltatt i ordningen – barn som absolutt hadde behov for et tilskudd til kostholdet hjemme.

Mat som fattighjelp

Mat ble også delt ut som en form for

fattighjelp. En matbillett fra fattigforstanderen betydde et varmt måltid middagsmat for en skrikende mage. Maten kunne hentes på arbeidsanstalten Prinds Christian Augusts Minde. Siden 1843 hadde kjøkkenet på «Prindsen» utlevert porsjoner av enkel middagsmat mot matbilletter. Det var først og fremst Fattigvesenet som benyttet seg av dette tilbudet. Utleveringen av mat fra arbeidsanstalten ble senere overtatt av folkekjøkkenene, blant annet på grunn av uheldig kommunikasjon mellom tvangsarbeiderne og publikum. De innsatte på arbeidsanstalten skulle holdes mest mulig adskilt fra omverdenen, og all kommunikasjon med folk utenfor husets fire vegger var å anse som uheldig.

Fattigunderstøttelse i form av matbilletter skulle brukes overfor «mindre ordentlige Trængende, arbeidføre, friske Folk og i det Hele taget saadanne Personer, hvis Trang kan være tvivlsom». Arbeidsføre, friske folk var av dem som normalt ikke hadde rett til fattighjelp. De hadde plikt til å forsørge seg selv, så sant de var i stand til det. De som ble ansett for å være arbeidsføre og friske, men likevel ikke hadde tilstrekkelig inntekt å leve av, ble betraktet som «arbeidsu villige» og «uverdige trengende». Jeg-personen i *Sult* søkte aldri om fat-

tighjelp, men selv om han var utmattet av sult og stadig hardt arbeidende på nye artikler, spør det om han ikke i Fattigvesenets protokoller ville ha blitt stemplet som «uverdigg trengende». Han var verken gammel eller vanfør og burde kunne forsørge seg selv.

Ved å gi understøttelse i form av naturalia, ønsket Fattigvesenet å kontrollere «Understøttelsens Nødvendighet». Matbilletter var en form for engangsstønad som skulle avhjelpe den akutte nøden og som ikke kunne skusles bort på andre ting. Matbilletter forekommer også i *Sult*. Jeg-personen har tilbrakt en natt i en celle på Rådstuen, på reservert avdeling for husvilde. Morgenen etter får de husvilde tilbud om matbilletter:

«Di vil mælle Dere nede hos jourhavende, sa konstabelen.

Var det altså ingen formaliteter å gjennomgå! tænkte jeg rædd.

Jeg kom ind i et stort rum nedenunder hvor tredive eller firti mennesker sat, alle husvilde. Og en for en blev de ropt op av protokollen, en for en fik de en billett til mat. Jourhavende sa stadig væk til konstabelen ved sin side: Fik han billett? Ja glem ikke å gi dem billetter. De ser ut til å trænge et måltid.

Og jeg sto og så på disse billetter og ønsket mig en» .

Men også denne dagen må jeg-

personen se langt etter en porsjon varm middagsmat. Han har utgitt seg for å være en journalist i Morgenbladet som har vært for sent ute på en kafé og mistet portnøkkelen. Men en matbillett er alt hva han ønsker seg:

«En billett, en billett også til mig! Jeg har ikke spist på over tre lange dager og nætter. Et brød! Men det var ingen som bydde mig en billett og jeg torde ikke begjære en. Det ville øyeblikkelig ha vakt mistanke. Man vilde begynde å grave i mine private forhold og finde ut hvem jeg virkelig var; man vilde arrestere mig for falske foregivender. – Med løftet hode, med millionær holdning og hænderne hæftet i mit frakkefald skrider jeg ut av rådstuen. »

Stoltheten ble for stor, også denne gangen.

Litteratur:

- Alsvik, Ola: "Friskere, sterkere, større, renere". Om Carl Schiøtz og helsearbeidet for norske skolebarn.

- Bjørvik, Randi: Oslo og Akershus i nær fortid. Hamsun, Knut: *Sult*, Gyldendal Norsk Forlag 1954, 5. opplag 2009.

- Kittelsen, Ingolf: *Christiania Dampkjøkken 1858-1948*

- Melvold, Erik Oluf: *Fattigmannsgås på Kampen*, i St. Hallvard 4/1988

- Seip, Anne Lise: *Sosialhjelpsstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920.*

Kilder:

- Aktstykker Kristiania Kommune, Sak 203/1916-1917

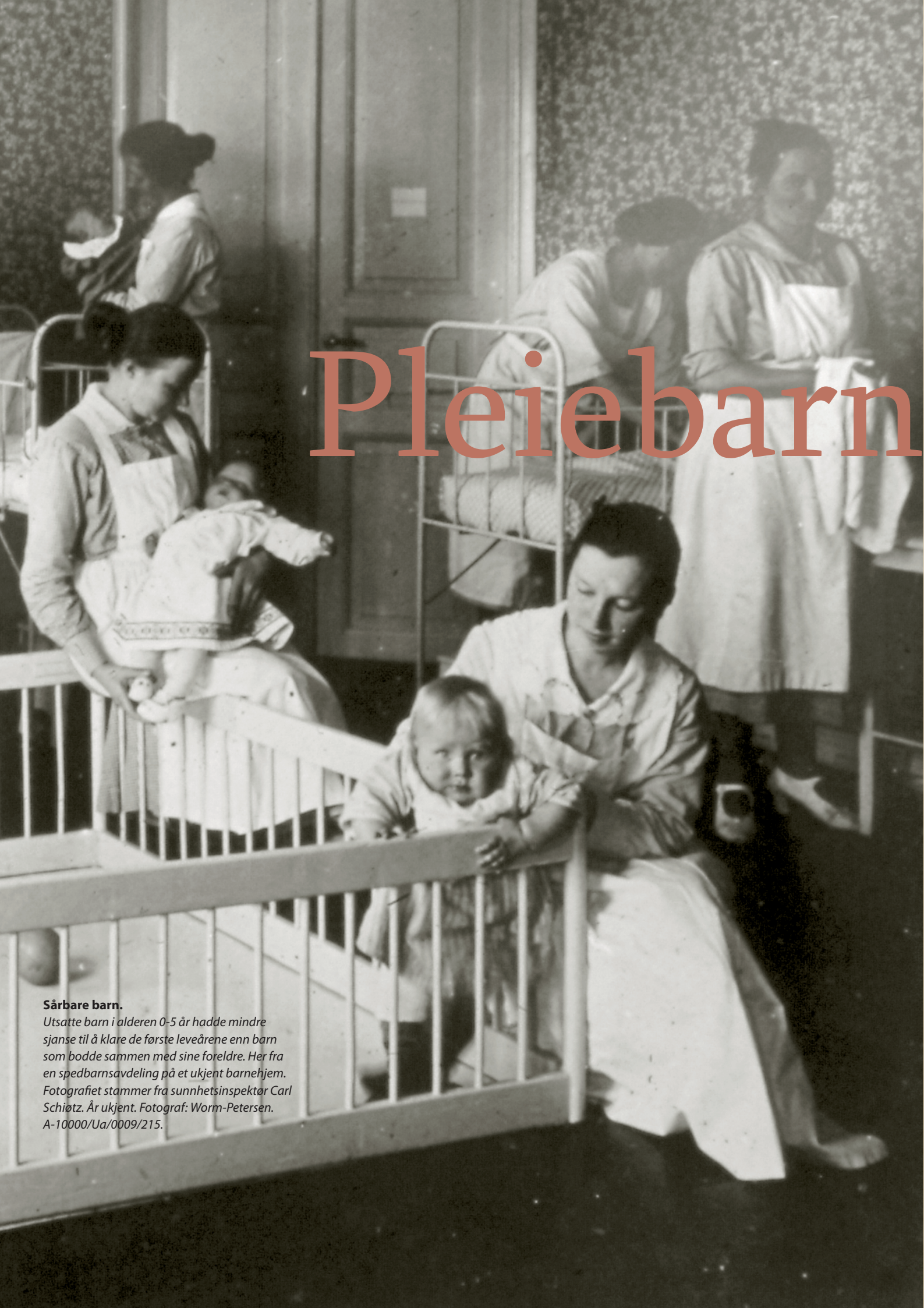
- Aktstykker Kristiania Kommune, Sak 106/1917-1918

- Beretning om Kristiania Kommune 1887-1911

- Beretning om Oslo Kommune 1912-1947

- Femtiaars-Beretning om Christiania Kommune for Aarene 1837-1886

- Indstilling fra den af Kristiania formandskab nedsatte komité til behandling af spørgsmaalet om folkeskolebørns bespisning.

Pleiebarn

Sårbare barn.

Utsatte barn i alderen 0-5 år hadde mindre sjanse til å klare de første leveårene enn barn som bodde sammen med sine foreldre. Her fra en spedbarnsavdeling på et ukjent barnehjem.

Fotografiet stammer fra sunnhetsinspektør Carl Schiøtz. År ukjent. Fotograf: Worm-Petersen.

A-10000/Ua/0009/215.

as historie

«Jeg kan fortelle en strofe om åssen han hadde det som gutt. Han mista foreldra sine så tidlig at han knapt kunne huske dem. Så blei han bortsatt på auksjon til lavestbydende. Ungene ble satt frampå golvet, og så ble de tatt til lavestbydende. Han kom til en bonde. Der måtte han ligge i fjøset om natta. Han gjette kuer, og da fløy han barbent på rimfrosten, han hadde ikkeno å ha på beina. Han husket at når han hadde lata vannet, varmet han beina sine i det. I fjøset frøs han fært om natta og, for det var ikke noe ordentlige sengeklær. Far ble invalid, lammet i det ene beinet da han var 27 år; da lå han på Rikshospitalet. Han trudde det hang sammen med sånn som han hadde det som barn. Han lei så fært der, så det er ikke noen mening i åssen de handterte folk i den tida.»

Tekst: Johanne Bergkvist

Slik fortalte fyrstikkarbeider Karl Pettersen fra Oslo harmdirrende om sin fars oppvekst i fattigdom. Karl var født i 1890, og kom til Kristiania med foreldrene og besteforeldrene til fyrstikkfabrikken på Bryn da han var seks uker gammel. Faren, som var født i 1865, hadde tidlig blitt foreldreløs, og satt bort på landet av fattigvesenet. Sønnens fortelling om farens oppvekst på en gård i Enebakk gir innblikk i en skjebne faren delte med mange andre bortsatte barn, betalt for enten privat eller av fattigvesenet: En barndom preget av hardt arbeid, fornedring og fortsatt nød.

Fortellingen er del av Edvard Bulls innsamling av arbeiderminner for Norsk Folkemuseum i årene 1950-1962. Intervjuene og innsamlingen av eldre

Kristiania-arbeideres minnesberetninger var et forsøk på å «korrigere historiens klasseskjevheter» og gi en stemme til de som ellers var skriftløse. Livsløpshistoriene spenner fra fortellernes barndom til voksne liv, og særlig barndomsskildringene rommer beskrivelser av en oppvekst preget av fattigdom, uttrygghet, matmangel, kulde og fattigstøtte.

Slike selvbiografiske fortellinger representerer ikke bare den enkelte fortelleren, men gir også et bilde av det miljøet personen var en del av. Mange av de intervjuede hadde gjennomgått store endringer i sine liv, og fortalte om forbedring og økt frihet. Barndomsminnene er selvsagt formet av seinere opplevelser og refleksjoner, men framstår i beretningene som konkrete og realistiske.

Forbitrelsen over den dårlige behandlingen faren fikk som barn, er tydelig i Karl Pettersens fortelling. Selv snakket faren lite om tida han var bortauksjonert av fattigvesenet til lavestbydende og utnyttet som nærmest gratis arbeidskraft. Og, la sønnen til som en underforstått opplysning, faren snakket aldri om maten. Skolegang var det knapt tid til, og faren kunne ikke skrive før han som 18-åring lærte seg det selv. Da han ble ungdom skulle han ha betaling for arbeidet han ble satt til – grøftegraving på akkord – men fikk den aldri utbetalt. Til tross for den harde starten på livet var faren en «sånn snil, stille og tålmodig mann, og han sa ikke for mye. Men det skjønte vi alle sammen at det der i Enebakk måtte ha vært noe enestående

fært.» Dessverre var ikke denne historien om forferdelige forhold for bortsatte barn i siste halvdel av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet enestående.

Ubegripelig lav pris

Fattigvesenet forsørget barn som var blitt foreldreløse eller barn de mente måtte fjernes fra «et fattig eller daarlig hjem». Kontoret for utsatte hadde ansvar for bortsettingen, avdeling 1 for foreldreløse og avdeling 3 for barn med en eller begge foreldre i live. Fram til 1900 hadde fattigvesenet det offentlige eneansvaret for å sette bort barn, men fra 1900 ble Vergerådsloven av 1896 iverksatt. Nå fikk en annen instans – Vergerådet – ansvar for barn som ble tatt fra familien med tvangshjemmel. I fattigvesenets protokoller over utsatte barn vises dette tydelig ved at romanibarna ser ut til å forsvinne ut av fattigvesenets system rundt århundreskiftet.

Det offentlige fattigvesenet skulle forsørge barna på billigst mulig måte, og helst skulle de settes bort til familier på landet. Prisen for forpleiningen var

ikke fast, og mange barn ble regelrett auksjonert bort til den som bød den laveste summen for deres underhold. Auksjonene av fattige, kalt bortlisitering, ble sammen med legdsordningen forbudt med fattigloven av 1900. Før 1900 ble både barn, sinnssyke og til og med andre arbeidsføre auksjonert bort til den som ga laveste bud på forpleiningen. Barna utgjorde en stor andel av de bortauksjonerte. Mer vanlig var likevel bortakkordering av barn etter avtale mellom fattigvesenet og forpleier direkte. Men forholdene var neppe bedre for de barna som ble bortsatt til avtalt pris, ettersom prisen for barna ble beskrevet som ubegripelig lav.

I tillegg var en utstrakt løsning for fattige foreldre, og særlig de ugifte mødre, å selv sette bort barna privat uten støtte eller innblanding fra fattigvesenet. Barna ble da satt bort til familie, eller andre fattige, som tok seg av dem for en billig sum.

Billig arbeidskraft

Fattigvesenet mente at barna skulle

plasseres hos bønder for å arbeide og lære, men helst ikke hos husmenn fordi de ofte manglet de nødvendige verktøy og redskaper. Mange av forpleierne så barna som billig og lett utskiftbar arbeidskraft. Kontrollen av forholdene var mangelfull. Etter 1900 skulle kontoret for utsatte innhente attest på om barnet fikk «god og forsvarlig forpleining» og attest fra skolen, men det skjedde kun i varierende grad. Mistanken hos fattigmyndighetene om at barna ble utnyttet var ofte ikke rettet mot pleieforeldrene, men i stedet rettet mot farene som truet fra byen og mot at «fattige eller daarlige foreldre lokker det hjem for at nyttiggjøre sig dets arbeidskraft» (*Kommunal beretning* 1914).

Kontrollørene så også ofte en glansbildeversjon i pleiehjemmet. Gudrun Kristiansen fortalte om sin oppvekst i flere pleiehjem og barnehjem i innsamlingen av personlige fortellinger i *Minnesoppgave for eldre 1981* gjort av Landslaget for lokalhistorie og Nasjonalforeningen for folkehelsen. Gudrun var født i 1908 i Akershus, og var fire år da

I hengekøya. Spedbarn i hengekøyer på «Trondhjems kommunale moderhjem» 1921. Fra Carl Schiøtz lysbildeserie. Fotograf: ukjent. A-10000/Ua/0009/322..

mora døde av fattigdom og slit. Søskenflokken ble spredt til forskjellige kanter av landet, og selv bodde hun hos flere forskjellige familier. Hun forteller om «et liv i slit og fornedrelse» på en stor bondegård i Vestby. Hun ble slått for det minste, og så ingen tegn til kjærlighet. Pleiefaren var så gjerrig at han telte potetene hun spiste, og hun måtte sitte på kjøkkenet når det kom fremmede, unntatt da det var kontroll: «Da ble jeg pyntet og fikk sitte sammen med dem, noe som var uvant for meg».

At de bortsatte barna ble utnyttet som arbeidskraft var et omfattende og vedvarende problem. Så seint som i 1925 klaget forsorgsforstander Opsand over at bortsatte barn ble behandlet som «billig arbeidskraft». Kravet hans var at barna skulle spise ved samme bord som fosterforeldrene og ikke sammen med tjenerne. Barnas arbeid som pleiebarn må ses i sammenheng med samtidens syn på barnearbeid i helhet. Da barnearbeid ble regulert ved lov i 1892 gjaldt bestemmelsene kun i byene og

i industrien, og ikke jordbruket. Selv om arbeidet kunne være skadelig, og arbeidsdagene lange, var det få som oppfattet barnearbeid i primærnæringene som et problem. For de bortsatte barna hadde det vonde følger.

«Disse Børn lider stor Nød»

Pleieforholdene ble grundig undersøkt av Sunnhetskommisjonen i 1891 etter antakelser om at «disse i flere Retninger ikke var, som de burde være». Sunnhetsinspektøren i Kristiania, Dr. Hjalmar Berner, var tydelig rystet over forholdene og argumenterte for en lov som skulle sikre pleiebarna forsvarlig omsorg. Han mente at barnas skjebne var avhengig av to ting: Betalingen for underholdet og om de var satt ut av det offentlige eller av mødrene selv. Sunnhetskommisjonen skulle i utgangspunktet kun kontrollere barna som var satt bort privat og ikke gjennom fattigvesenet. Fattigvesenet sto selv for kontrollen av barna som ble satt bort av det offentlige.

Berner mente at betalingen fra det

offentlige var gunstigere enn det fattige kunne betale privat. Argumentet var at dødeligheten for barna som var satt ut av det offentlige lå på gjennomsnittet, mens de barna som var til privat oppfostring hadde skyhøy dødelighet. Spedbarnsdødeligheten for de uektefødte barna var dobbelt så høy som for ektefødte barna. I de fattigste arbeiderbydelene, fordelt på menighetene Kampen, Sagene, Grønland, Petrus (Sofienberg) og Paulus (Grünerløkka) hadde spedbarnsdødeligheten ifølge Berner nådd «en grufuld Høide». En viktig årsak mente han var at «uægte Børn i stor Udstrækning udsættes i Forpleining netop i disse Bydele». Norge var, med unntak av Danmark, det landet i Europa der forskjellen mellom dødeligheten for barn født utenfor og innenfor ekteskap var størst.

Maten de bortsatte barna fikk i privat pleie var elendig, og Berner beskrev i 1891 svært dårlige hygieneforhold. Men vanskjøtselen kunne strekke seg lenger, noe Berners beretning vitner om: «Disse Børn lider stor Nød. Lægehjelp bliver ogsaa

Til ære for fotografen.

Glansbilde eller virkelighet? Fra ukjent barnehjem, antakelig i Kristiania (utsnitt). Fra Carl Schiøtz lysbildeserie. Fotograf: Worm-Petersen. A-10000/Ua/0009/213.

ofte først søgt i siste Øieblik, og mer end en Gang har jeg ved Udstedelse af Dødsanmeldelse for saadanne følt mig forvisset om, at Barnet er død en langsom Død af Sult og Vanrøgt.»

Ryktene gikk om englemakersker, pleiemødre som ble beskyldt for å gjøre barn om til engler ved systematisk å drepe barn etter at de hadde fått utbetalt et større engangsbeløp for dem. Berner avviste at det store antallet barn som døde i privat pleie skyldtes slike «Englefabrikker». Årsaken til den enorme dødeligheten mente han var fattigdom, og fattigdommens følger som dårlig ernæring, usunne og overfylte boliger, urenslighet, for mange barn og dårlig kunnskap om barnestell. Det var gjerne hos slektninger han mente at barna i «Fattigdommen langsomt udtæres og dør».

Berner talte i hovedsak for økt kontroll av de private pleieforholdene, men også forholdene for fattigvesenets bortsatte barn vakte bekymring hos sunnhetsinspektøren. Han innrømmet at «den Kontrol, som udøves af Fattigvæsenet, er mangelfuld med Hensyn til hygiænisk Indsigt og vistnok ogsaa med Hensyn til Stadighed». Kontrollen mente han burde legges til Sunnhetskommissjonen på grunn av legekunnskapen, men han ønsket at kontrollen burde foretas av gifte kvinner med barn selv «og derfor maaske sidder inde med en større Kjærlighed til Børnene og med Erfaringer i Børnестel».

Kommende samfunnsfiender?

Allerede året etter, i 1892, kom nye lover om underhold av uekte- og ektefødte barn som ga begge foreldrene plikt til å forsørge barna. Men loven om underhold ble utformet slik at den fikk liten betydning i praksis. Mødrene måtte selv reise sak om bidrag, noe kun 18 prosent gjorde. 22 prosent fikk bidragssak reist av fattigvesenet, mens de resterende seksti prosentene enten fikk en «minnelig ordning» eller ingen bidrag i det hele tatt (Seip 1994).

Lovene slo også fast at Sunnhetskommissjonen skulle ha et særlig tilsyn med de bortsatte barnas forpleining, men dette gjaldt fortsatt ikke barna bortsatt av fattigvesenet. Ifølge historiker Anne-Lise Seip ble pleiehjemstilsynet illusorisk. Den fortsatte vanskjøtselen av de utsatte barna kommer fram av Sunnhetskommissjonens årsberetning

noen år seinere. I 1899 hadde Sunnhets-kommisjonen kontrollert 927 pleiebarn. Barna skulle ha tilsyn hver 14. dag eller ihvertfall hver tredje uke. Sannsynligvis var kontrollene mye mer sporadiske enn rapporten hevdet her. Kontrollen viste at 98 av barna hadde dødd i løpet av året, og flere barn hadde blitt flyttet på grunn av «mindre gode moralske Forholde i enkelte Hjem». At over ti prosent av barna hadde dødd i løpet av året, er et foruroligende tall. Noe kan forklares med den skyhøye spedbarnsdødeligheten blant de uekte barna, nesten 24 prosent for byen som helhet. Til sammenlikning var dødeligheten for de ektefødte barna like under 13 prosent, og sammenlagt var dødeligheten for det første leveåret nærmere 15. Men mange av de bortsatte barna var eldre, og allerede for barna i andre leveår var dødeligheten brått sunket til under tre prosent.

Sunnhetsinspektør Berners bekymring for vanskjøtselen av barna i 1891 dreide seg ikke bare om nestekjærligheten til barna. I rapporten sporer vi også en frykt for at barna kunne komme til å bli samfunnsskadelige om de ofte ble sendt fra hjem til hjem. Berner advarte mot at barna verken fikk fasthet i oppdragelsen eller fikk knytte kjærlige bånd, men heller ble «skubbet og skudt tilside». Dette mente han førte til at barna ble «ofte senere Samfundets Udkud, dets Fiender». Omsorgen for de fattige barna handlet dermed også om den underliggende frykten for den farlige underklassen.

En rettssak mot flere *englemakersker* i 1901 utløste krav om en ny lov, og en lov om pleiebarn ble vedtatt allerede i 1905. I debatten i forkant av loven var et hovedkrav at pleiehjemmene skulle ha forhåndsbevilging for å ta i mot pleiebarn, men Stortinget slo fast at det var opp til de enkelte kommunene å avgjøre en så inngripende kontroll. Selv meldeplikt og inspeksjon fra Sunnhets-kommisjonen var frivillig fram til 1915 da bestemmelsene ble gjort allment gjeldende.

Kristiania fikk et eget pleiebarns-kontor. I 1909 hadde kontoret 1965 barn under tilsyn. 279 var under ett år, og en fjerdedel var født i ekteskap. 1323 var bortsatt i private familier, de fleste utenfor byen. Resten var i spedbarnshjem, hjem for ugifte mødre eller i barnehjem. Det manglet gode pleiehjem, og mødrene hadde liten betalingssevne – noe

som ble det avgjørende for kvaliteten.

Straff for lettsindighet

En stor andel av de bortsatte barna var født utenfor ekteskap, men ikke alle ble satt bort gjennom det offentlige. Mange av barna ble satt bort til privat pleie, ofte hos slektninger. Konklusjonen til Berner i 1891 var at mødrene helst ikke ville gå via det offentlige fattigvesenet på grunn av at fattigvesenet da ville kreve refusjon av hjemstavnssognet. Dermed ville det bli kjent på hjemstedet at de hadde født barn utenfor ekteskapet.

Men en annen viktig årsak til at så mange ugifte mødre satte bort barna var et sterkt press på mødrene fra det offentlige fattigvesenet om å gi dem fra seg. Fram til rundt 1900 var tanken at de ugifte mødrene skulle sette bort barna raskt for å kunne forsørge dem med arbeid. Ugifte mødre skulle både forsørge barnet og straffes for sin lettsindighet, noe en fattigdebatt i Kristiania bystyre fra 1873 viser:

«Med Hensyn til Piger med uægte Børn, da er det Fattigvesenets Bestræbelse at faa Pigerne til at udsætte Børnene og selv tage Tjeneste, idet Erfaring viser, at det er den Maade, hvorpaa man lettest undgaar Gjentagelser. Fattigvæsenet vælger i Regelen at lade vedkommende Pige selv udsætte Barnet, men en hel Del Børn udsættes ogsaa direkte gennem Fattigvæsenets Foranstaltning. Forsaa-vidt Pigen selv udsætter Barnet og ikke faar Hjælp af Barnefaderen, maa hun faa nogen Hjælp af Fattigvæsenet; idet en Tjenestepiges Løn ikke er stor nok til helt at forsørge et Barn; men denne Hjælp beregnes meget knapt, saaledes at Pigen alene beholder 8 à 10 Spd. til at klæde sig for om Aaret. Forudsætningen er, at de skal have en alvorlig Byrde for slig Letsindighed. Den almindelige Betaling for Udsættelse af saadanne Børn er i det første Aar 26 Spd. Pigen er pligtig til at understøtte Barnet, indtil det er 15 Aar gammelt.»

Presset fra det offentlige om at barna skulle settes bort til de var konfirmererte, kan ha medvirket til at enslige mødre ønsket å få barna i privat pleie. Selv om den kanskje var fattigsligere og uten kontroll, var det fortsatt mulig for mødrene å få barna tilbake om de selv fikk muligheten til å ta seg av dem.

Et holdningsskifte skjedde rundt århundreskiftet. Da ble det i større grad lagt vekt på at mødrene burde få anled-

ning til å ta seg av barna, og at det blant annet ville redusere barnedødeligheten det første leveåret. I rapporten fra Sunnhets-kommisjonen i 1899 het det nå: «Det er enhver Moders Pligt, naar ikke aldeles tvingende Omstændigheder hindrer hende deri, selv at amme sit Barn».

«uforsvarlig at sende halvdøde barn paa landet»

Også pleieforeldrene kunne klage til fattigvesenet fordi understøttelsen knapt rakk til det aller nødvendigste av klær. En pleiemor fra Ullensaker skrev i 1910 en klage til fattigvesenet i Kristiania på tilstanden til pleiebarnet hun hadde overtatt. Sigrd på 12 hadde svært dårlige støvler, og pleiemora hadde tatt kontakt med den tidligere pleieforelderen. Til fattigforstander Egeberg skrev hun at han «svarer ikke engang langt mindre giver hende støvler». Jenta er i fattigprotokollen omtalt som *åndsvak*, og pleiemora er tydelig opprørt over den manglende forsørgelsen jenta hadde fått tidligere. Hun skrev i klagen at «vi ved jo at Barne skal ha forsvarelig klær naar vi for dem, vi har ikke faat nogen dirikte ifra kontore men flyttet ifra andre steder, og da har jeg sagt at de maa være ordentlig kled». Sigrd ble innvilget et par nye støvler fra fattigvesenet i Kristiania, men støtten ellers var beskjeden og gikk til klær og skolebøker, samt ekstraslesing.

En pleiefar fra Eidsberg klaget til fattigforstander Egeberg da pleiesønnen Frank Kaare døde i 1910: «Det var sagt til min kone, da hun hentede barnet, at det led af vandkopper, men doktor Walter sagde det var eksem og at det var uforsvarlig at sende halvdøde barn paa landet». Det er likevel ikke omsorgen for barnet som preger brevet, men krav om en ekstragodtgjørelse for et barn som det hadde vært «usedvanlig meget bryderie med hele tiden, og nu til begravelsen kontantudlæg».

Barnas bønn

Noen brev fra de utsatte barna selv er bevart, og gir rørende innsikt i savn etter familien. 13 år gamle Sigurd skrev til fattigforstander Egeberg i 1909 at han måtte få slippe å reise på anstalt:

«Jeg har læst deres brev, og de for være saa snil og unskyldte denne min fæil for jeg vil nødig paa nogen anstalt. Jeg skal gaa og læse til sommeren for jeg blir 14 aar i Mai og læreren har sagt jeg skal gaa og læse og de har gaat mig bra paa skolen nu. Jeg var

Dagligstuen i Åkeberg barnehem .

År og fotograf: Ukjent. A-10001/U/0007/025

hjemme en tur før jul og da syns jeg de var svært moro jeg reiste paa toget fra Kraakstad og de syns jeg var svært moro og kanskje jeg for lov av [fosterfar] ogsaa og ræise paa toget til byen og da for jeg se mine forældre ja nu for jeg vel slutte mit brev og jeg vil prøve og blive bedre.»

Hva slags feil han ble truet med anstalt for sier protokollen ikke noe mere om, men muligens var det togturen til foreldrene han skulle straffes for. Foreldrene var sykelige og kunne ikke forsørge barna, som ble satt bort til forskjellige pleiehjem. Etter at Sigurd ble konfirmert 14 år gammel slutter oppføringene om ham i fattigvesenets protokoll. Årsaken var at pleieforholdene opphørte da barna ble konfirmert. Barna måtte da søke arbeid andre steder, mens pleieforeldrene ofte fikk nye barn.

Savnet etter familien er også stort i 13 år gamle Bjørn Hilmars brev fra 1911. Faren var en kunstner som hadde forlatt familien og reist til København. Mora forsørget seg ved å stelle for en enkemann på Grønland, mens de tre døtrene og to sønnene var bortsatt på ulike steder.

Bjørn Hilmar hadde først blitt sendt på barnehjem i Bærum i 1903, siden satt bort til to familier på Gran på Hadeland. I en rapport fra Lakkegata skole ble en søster omtalt som «Forsømt, [...], slem og vilter», en annen som «lei at have». Brevet om å få besøke familien gir et lite glimt inn i savnet innad i en oppsplittet søskenflokk:

«Jeg skriver i hast nogle liner til eder, for at spørge om jeg kan faa laav til at reise hjem til mama i pinsehelgen og at hun skal møte mig paa Grefsen St. for jeg vil saa gjerne se mine kjære søskende igjen. Jeg kan ikke bli borte mer end i 2 dage for jeg har ikke lengere fri av skolen. Kjære dere kan jeg faa laav til at reise? Skriv straks tilbage.»

Svaret fra fattigforstanderen er skrevet på brevet: «Ja, men det blir vel for sent til pintse nu. Burde have skrevet før.» Om Bjørn Hilmar rakk å besøke familien en annen gang er ikke oppgitt i protokollen.

«Stryg dem kort og godt ud af kassen»

Fattigstøtte innebar ikke bare en hjelp i svært trange kår. Støtten innebar også kontroll, og en trussel om inngripen i de fattiges liv. Den utstrakte praksisen med å sette bort barn fra fattige familier viser

dette. Småbarnsfaren Johannes Hansen skrev i 1908 til fattigforstander Egeberg med bønn om at barna hans måtte bli skrevet ut av fattigvesenets protokoller:

«Stryg dem kort og godt ud af kassen thi jeg er den kar jeg kan have mine Gutter selv. Jeg vil heller Slite hva jeg kan for dem end barna Skal gaa og graate for denne reise bestandig, det har været deres barn-domshjem og Skal ogsaa bli saa lenge de er ukonfirmerte.»

Faren hadde tidligere fått et lite bidrag til guttenes forsørgelse, men hadde nå fått beskjed om at barna skulle flyttes fra ham til et annet sted.

Brevet er et unikt glimt inn i en fattig forsørgers tanker i møtet med fattigmyndighetene. Få slike brev er bevart, kun enkelte er stukket inn i fattigvesenets protokoll over utsatte barn som vedlegg til de ellers kortfattede og formelle opplysningene om årsaken til bortsetting, pleieforeldres navn og hva slags støtte barna fikk.

Johannes Hansen hadde tatt seg av sønnen Ole Johannes, og Oles yngre halvbror, Karl August, siden moras død. Begge guttene var født utenfor ekteskap av samme mor, men hadde forskjellige fedre. Mora hadde giftet seg med Karl Augusts far, men etter hennes død hadde Johannes, faren til den eldste av guttene, hatt ansvar for begge barna. Da brevet til fattigvesenet ble skrevet var guttene ni og tolv år.

Brevet er skrevet i en øm tone, og Johannes Hansen beskrev hvordan «Ole negter bestemt at reise herfra og Karl graater baade dag og nat» med tanke på å skulle bortsettes. Faren forsvarte seg i brevet mot anklager om at barna manglet mat, at hans søster og søsterdatter som var ugift mor hadde dårlig innflytelse på dem, og at barna arbeidet for hardt. Kritikken mente han kom fra «misundelsesyge folk her omkring», som han mente fattigforstanderen ikke måtte høre på: «mine Smaagutter har faat Sin opdragelse paa den vis at ingen behøver og klage herpaa, de har aldrig verken froset eller Sultet, og aldrig haet anledning til at lære noget som kunde skade dem paa noget vis, hvilket jeg ogsaa har git dem grei attest for hvert aar, fra mænd inden bygdens Styre, og som er godt kjent i mit hus.»

Johannes innrømmet at han selv så dårlig ut, som fattigforstanderen mente, men betydret at han aldri hadde trengt hjelp fra fattigvesenet «og heller ikke tænkt at paakalde det». Den lille sum-

men barna hadde fått «er ikke til kleder en gang, og det lever vi foruden».

Sunnhetsinspektøren argumenterte i 1891 med at bedre forhold for barna var avhengig av betalingen for forsørgelsen. Ifølge fattigvesenets protokoll fikk Johannes beholde guttene, og de fortsatte å få støtte til klær, skolebøker og konfirmasjon, noe som vitner om at også de fattiges motforestillinger innimellom kunne bli hørt. Men kjærligheten til barna sto ofte i motsetning til fattigvesenets fortsatte prinsipp om at forsørgelsen skulle være så billig som mulig, og at barna i stor grad skulle settes bort framfor å gi pengestøtte til de fattige familiene.

Kilder

- Arbeiderminner innsamlet av Norsk Folkemuseum i regi av Edvard Bull, 1950-1962 (finnes i kopiform i Byarkivet), intervjuobjekt 505.
- Bjørkvik, Randi, red. Oslo og Akershus i nær fortid. Oslo 1983. Basert på Minnesoppgave for eldre i 1981 gjort av Landslaget for lokalhistorie og Nasjonalforeningen for folkehelsen.
- Fattigvesenet, Kontoret for utsatte: Manntallsprotokoll – Avd. 3, 1897-1910 Mnr 1-500 og 501-1000, barn nr. 221, 746 og 605.
- Kommunale aktstykker, dokument 3/1873 «Betænkning angaaende Christiania Fattigvæsen, afgiven af den under 9de September 1868 af Repræsentantskabet nedsatte Komite»
- Kommunale aktstykker, dokument 24/1900 «Beretning fra Kristiania Sundhedskommission for Aaret 1899».
- Kommunale aktstykker, dokument 17/1892 «Beretning om Folkemængden og Sundhedstilstanden i Christiania for Aaret 1891» med vedlegg «Om Pleiebørnsforholdene i Christiania».
- Opsand, T. «Har samfundet sikret sig betryggende kontrol og tilsyn med bortsatte barn? Foredrag ved Barnevernsmøtet i Larvik 1925», i Kommunalt tidsskrift 8/1925.
- Sundt, Eilert (1857). Om Sædelighedstilstanden i Norge.

Litteratur

- Beretning om Kristiania kommune for aarene 1887-1911, J. Chr. Gundersens boktrykkeri: Kristiania 1914.
- Bull, Edvard. Retten til en fortid. Sosialhistoriske artikler. Oslo, Bergen, Tromsø 1981
- Bull, Edvard. Arbeiderklassen blir til. 1850-1900. Oslo 1985.
- Hodne, Bjarne. Oppvekst i Kristiania. Selvbiografiske betraktninger 1890-1914. Bergen, Oslo, Stavanger, Tromsø 1986
- Melvold, Erik Oluf (1998). Pleiebarna. Hefte 27 i serien «temahefter om byen vår» Oslo: Oslo kommune, Skoleetaten, Skoleadministrasjonen.
- Schruppf, Ellen. Barndomshistorie. Oslo 2007

- Seip, Anne Lise. Sosialhjelpsstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920. Oslo 1994

Bildet i bakgrunnen.

Fra ukjent barnehjem, antakelig i Kristiania Fra Carl Schiøtz lysbildeserie. Fotograf: Worm-Petersen. A-10000/Ua/0009/213.

Mjörungen den 3/5-01

Jeg skriver i hast nogle
linier til eder, for at spørge
om jeg kan faa laav til
at sesse hjem til mamma i
pinsehelgen og at hun skal
møde mig paa stygge. Lst.
for jeg vil saa gjerne se mine
kjære søskende igjen. Jeg kan
ikke bli borte mere end i 2
dage for jeg har ikke længere
fri av skolen.

Kjære dere kan jeg faa
laav til at reise?

Skriv straks tilbage.

2/4/01
2/4/01
2/4/01

Bygg reis deg!

Illustrasjonsfoto. (Bygging av ny hovedbrannstasjon på Hammersborg 1938.)

Fotograf: Ukjent. A-20031/U/001/011

Kristianiakrakket 1899

Mens oljerike Norge i dag nærmest rister av seg finanskrisen som om ingen ting har hendt, lå Kristiania nede for telling i flere år etter det økonomiske krakket i 1899. Tusener ble kastet ut i arbeidsløshet og fattigdommen økte.

Tekst: Bård Alsvik

Folk kom i hopetall! I flokk og følge, eller aleine, langs landevei og jernbane. Noen kom sjøveien fra byer langs kysten, andre helt fra Sverige. Mange var alminnelig bondeungdom fra bygdene. Andre hadde spesialkunnskap i bagasjen: Murere, snekkere, steinhoggere og malere, blikkenslagere og rørleggere. Ja selv fra Danmark kom de. Arbeidsgivere brukte lockout på danske arbeidere i hjemlandet. De dro til Kristiania, byen som tilbød arbeid og som vokste raskest i Europa.

Murstein for alle pengene

Byen ga arbeid, men ikke nok boliger. Vegger måtte reises og tak måtte tekkes. Tjukk og feit leire skulle formes og brennes til murstein, og titalls tusen stein fraktes til byggeplassene. Byggeprosjektene dukket opp nærmest fra intet, og etterspørselen etter byggematerialer var enorm. Også myndighetene sleit med å holde tritt med alle byggesøknadene som strømmet inn fra det ene nystartede byggeselskapet etter det andre. Hvor man enn snudde seg poppet det opp

bygninger. En grunnmur her. En vegg eller to der. Et stillas og ei kran. Eller et ferdig hus hvor det ble pusset og malt. Aftenposten beskrev det sånn:

«Hvor der før med lange Mellemrum stod et og andet uanseligt Bygverk, reiser sig nu svære 4 og 5 Etages Gaarde, som paa Beskueren gjør Indtryk af at være ganske solide ... Det er ganske interessant at iagttage, hvorledes Omgivelserne ved denne Nybygning skifter Karakter ... Der arbeides med Nedleggelse af Kloak-, Gas- og Vandleddninger, graves, grøftes og brolægges, og man

Arbeidshvil.

Illustrasjonsfoto, utsnitt. (Elever ved Oslo yrkesskole, murer elever og lærere 1920).

Fotograf: Eyjolfsen. A-20141/U/001/037

faar i det hele taget et sterkt Indtryk af det pulserende Liv, en rastløs Byggevirksomhed medfører.»

Det var murstein som gjaldt. Etter spørnelsen gikk til vers og prisene fulgte etter. På ett av teglverkene så verksformannen ut til å leve godt av det de gode tidene hadde å by på. Den runde magen, smilet, jakka og skoene overgikk det meste man hadde sett på den kroppen. Han smilte fra øre til øre, suttende på en feit sigar. Arbeiderne likte seg også. Streik var deres våpen. Lønna ble høyere med det i hånda. Alle spadetakene med den tunge leira opp i trillebårene. Det harde arbeidet med å skyve båra foran

seg den lange veien til der leira skulle over i former, sola som steikte, tørsten som sved og ryggen som verket. Alt var glemt når portemoneen, tyngre enn før, lå i lomma etter endt uke.

Boomens forutsetninger

Verdensøkonomien hadde vært inne i en bølgedal i 1880-åra og begynnelsen av 1890-åra. Norge var ikke uberørt av dette. Lave priser og liten fortjeneste, ga lav aktivitet i flere næringer. Store gullfunn i Sør-Afrika presset imidlertid gullprisene nedover rundt midten av 1890-tallet. Sentralbankene rundt omkring i verden, også i Norge, regulerte

omløpet av antallet sedler i takt med hvor stor gullbeholdning de til enhver tid hadde. Da gullprisene sank som følge av funnet, økte sentralbankene gullbeholdningen. Dette ga mer penger i omløp og økende priser. Stagnasjon og stillstand ble etterfulgt av foretaksomhet og vekst.

Høykonjunkturen nådde også Norge. Avgjørende var det at trelastprisene og fraktratene steg. Særlig var dette gunstig for Kristiania fordi så vel rederkontorer som trelastforhandlere var konsentrert til hovedstaden. Staten lånte store summer i utlandet for å igangsette jernbaneutbygging i og ut fra Kristiania.

Dette ga økt kapital ved siden av stigende eksportinntekter.

Det er nærliggende å tro at konjunkturoppgangen førte til vekst i antall industriarbeidsplasser i Kristiania, som igjen førte til at boligbehovet steg kraftig på grunn av stor innflytting. Opphevelsen av *Mellomriksloven* i 1897, som hadde regulert handelen mellom Sverige og Norge, gjorde det dessuten mulig for norske bedrifter å produsere industrivarer som før ble importert fra Sverige. Sosialøkonomen Wilhelm Keilhau hevdet på 1920-tallet i «Det norske folks historie» at dette førte til en oppblomstring av nye industribedrifter

og nye arbeidsplasser som igjen ga økt tilflytting og etterspørsel etter boliger. Med dette var grunnlaget for byggeboomen lagt.

Redaktøren i det økonomiske tidskriftet «Farmand», Einar Sundt, mente imidlertid et par år etter krakket at det var «økt befolkning som gav grunnlag for flere industrietableringer og ikke omvendt». Historikerne Tore Jørgen Hanisch og Helge Ryggvik (1993) har støttet Sundt i dette synet i et arbeidsnotat om Kristiania-krakket tidlig på 1990-tallet. De viser til at veksten i boligarealet i Kristiania var mye større enn veksten i industriarealet (syvdobbelte av industriarealet i 1898). Dessuten: «Tidsrekkefølgen indikerer (...) at det var befolkningsvekst og boligbygging som mot slutten av 90-tallet trakk i gang fabrikkutbygging, og ikke omvendt.» Oppgangen i byggevirksomheten startet nemlig før de generelle konjunktorene bedret seg rundt midten av 1890-åra. Etterspørselen etter bygningsmaterialer førte så igjen til en vekst innen industrien, og nærmest var det sånn at de som kom flyttende til byen, bygde sine egne boliger.

1890-åras «japper»

Det var en liten gruppe unge forretningsmenn, visstnok jurister, som startet den friske satsningen med å reise leiegårder for arbeidere i større målestokk. I følge Einar Sundt representerte de en ny generasjon innen Kristianias forretningsstand. Ungdommen kunne lese tidens tegn. De ville og turde ta sjanser og satse friskt. Den eldre garde avskydde på sin side alt som kunne likne på spekulasjon, klok av skade fra tidligere kriser. Hanisch og Ryggvik påpeker at denne generasjonsforskjellen kjennetegner hvilken som helst boom, hvor som helst i verden. «De kulturelle generasjonsforskjellene så man under jobbetida under første verdenskrig og 1980-åras 'jappetid'».

Kristiania hadde imidlertid aldri opplevd en så stor byggevirksomhet som i de siste åra av 1890-tallet. Hvor hardt det ble bygget når boomen virkelig satte inn, forteller tall fra byens stadsingeniør. På starten av 1890-tallet ble det innmeldt i overkant av fem hundre byggesaker i året for godkjenning. I 1897 var dette tallet mer enn fordoblet til over 1300 innmeldte byggesaker og i 1898 – da boomen nådde sitt absolutte

høydepunkt, ble hele 1756 saker byggeanmeldt.

Mesteparten av eiendomsspekulasjonen ble organisert i aksjeselskaper. Bare i løpet av 1897 ble det etablert 106 nye aksjeselskaper i Kristiania. Siden 1894 hadde det dessuten eksistert et nyetablert aksjemarked i Kristiania, riktig nok i mer eller mindre uordnede former.

Fra 1. mai 1897 begynte vekselmeglernes i byen å offentliggjøre ukentlige fellesnoteringer. Folks interesse for aksjemarkedet og ikke minst lettjente penger bredte om seg. Historiene om folk som hadde tjent penger uten å løfte en finger florerte, og temmelig snart opptrådte gud og hvermann som aksje- og eiendomsspekulanter – også folk utenbys fra.

I retning av ren svindel

For å hjelpe spekulantene med enkel tilgang til kapital ble det opprettet hele seks nye banker mellom 1896 og 1898. Wilhelm Keilhau har pekt på at kredittekspansjonen de nye bankene sto for, hvilte på et temmelig spinkelt grunnlag sett i lys av Norges Banks gullbeholdning. Det var på papiret flere sedler i omløp enn det var gull i Norges skattkammer: «*Men det bekymret spekulantene sîg ikke om: De la neppe merke til det. De tenkte bare fra dag til dag, høist fra uke til uke.*»

I følge Sundt ble grensen mellom «legitim spekulasjon og svindel» definitivt nådd da kommandittaksjeselskapet Arntzen, Schmidt & Co overtok Jakob E. Dybwads bankierforretning og dannet Den norske Diskontobank i 1897. Einar Sundt, som i samtiden stilte seg meget kritisk til de nye bankene, og dermed også til de unge gründerne som sto bak eiendomsspekulasjonene og byggeboomen, beskrev hvordan «en forholdsvis liden klik av de inviede» tegnet seg for store aksjeposter som de finansierte ved lombardering (belåning) i andre banker. Når det var gjort startet selve svindelen. Bakmennene fabrikerte «overkurser» og aksjer ble solgt til et letturt publikum som lot seg rive med i en slags feberhet spilllegalskap. Selv om enkelte i det bedre borgerskap stilte seg kritisk til de nyopprettede kredittinstitusjonene og de uerfarne menn som styrte dem, lot muligens publikum seg blende av at verdsatte menn, i høye stillinger lot seg verve og låne sine navn til virksomhetene. Dette borget for kvalitet og solidi-

tet, og gjorde aksjene enda mer salgbare overfor et ukyndig publikum.

Samtidig som byggeboomen nådde toppen i 1898 skjedde det en renteheving i utlandet med påfølgende innstramning i det norske pengemarkedet. Én gang i oktober og to ganger i desember hevet Norges Bank utlånsrenta med til sammen 1,5 prosent, slik at den var på 5,5 prosent ved utgangen av 1898. Følgene av denne innstramningen var ikke så stor og umiddelbar for de etablerte virksomhetene. Det var imidlertid tegn på at de «nye» virksomhetene merket innstramningen. Diskontobanken hadde gått inn i året 1898 med en kurs på 750, ved utgangen av året hadde femtallet og sjutallet byttet plass, og kursen var 570.

Noe som av økonomiske eksperter i ettertid er omtalt som en «ulykke» inntraff i februar 1899. Norges bank fulgte ikke opp innstramningene på slutten av året 1898, men satte i stedet ned renta og ga ny næring til spekulantene. Den 24. mars skjønte sentralbanken imidlertid at dette var en tabbe og satte opp renta igjen, til 6 prosent. Dette hindret ikke spekulanten i å drive sin lysskye business. Pengene flommet som før, i hvert fall på papiret, aksjer ble omsatt til overkurser og byggeboomen fortsatte med stor kraft.

Et uforsiktig bankbud

Noen hadde likevel begynt å slite våren 1899. To av dem var Christian Christophersen og C. F. Kirchenstein som drev firmaet Chr. Christophersen & Co. Firmaet drev stort innen produksjon og omsetning av cellulose og tremasse. De hadde filialer i så vel London som Paris og Göteborg. Fasaden var det ikke noe å si på. Firmaet hadde tilhold på Drammensveien i det som i dag er Nobelkomiteens flotte bygning. Men forretningen var på vei til å gå over styr. Ledelsen manglet etter sigende nødvendig teknisk utdannelse, den hadde dessuten latt seg rive med av de blomstrende tidene, og lånt store summer i utlånskåte banker. Firmaet hadde en gjeld tilsvarende tjue prosent av statens utgifter – et sted mellom tolv og fjorten millioner kroner. Mye av dette var lånt i Diskontobanken.

Lørdag 10. juni gikk det veldig galt. Wilhelm Keilhau skildrer det sånn:

«En av tidens store, generalkonsul CHRISTIAN CHRISTOPHERSEN, hadde nemlig et bankbud som lørdag 10. juni lot

sig forlyde med at dette nok var siste dag firmaet innfridde sine vekslar. Ytringen var forhastet, for riktignok hadde vanskeligheter i noen tid tårnet sig op for Christophersen, som eiet et felles salgskontor for en rekke norske tremassefabrikker, men hans advokat i London stod like foran undertegning av en kontrakt om salg til engelske interesserte av et stort fabrikanlegg, og salgssummen vilde give en betydelig lettelse i stillingen. Bankbudets spådom skapte imidlertid panikk, mandag 12. juni måtte Christophersen sammenkalle sine kreditorer, salget gikk overstyr, og kort tid efter blev Diskontobanken nødt til å innstille sine betalinger.»

I løpet av kort tid ble så godt som alle virksomheter i Kristiania lammet av krisen. Kurstapet på aksjer i de nystiftede bankene var hele 17 millioner kroner. Diskontobanken og Aktiebanken gikk nokså umiddelbart overende, og i løpet av et par år måtte også alle de andre nye bankene i Kristiania innstille driften.

Det ble igangsat etterforskning og høringer i statlig regi i kjølvannet av krakket. Granskingen av Diskontobanken avdekket at banksjef Arntzen med flere hadde deltatt ivrig i spekulasjonene. Med triksing og miksing blant annet med emisjoner i sine egne banker, hadde de tegnet store aksjeposter ved å lombardere [belåne] aksjene i andre banker, så vel i hovedstaden som ellers i landet. Når så var gjort, gjorde de det de kunne for å manipulere kursene oppover på aksjer de selv eide. «*Det som hadde foregått, var svindel av reneste vand, en samvittighetsløs utnyttelse (...) hvor hvilte eventuelle realverdier de omsatte papirer stod for ikke lenger spilte noen som helst rolle*», leser vi i Espen Søbye sitt «hundreårsminne» for «krakket» i 1999.

Arntzen ble tiltalt og dømt til tjue dagers fengsel på vann og brød. Mange mente at også grosserer Christophersen burde ha tatt sin straff. Han slapp imidlertid unna med skrekken, men døde året etter i november 1900.

Dødens stillhed ruger»

Krisen i 1899 kom ikke luskende. Den rammet alt og alle momentant. Panikken som oppsto da Chr. Christophersen & Co gikk over ende, bredte seg som ild i tørt gress til andre virksomheter. Kreditorne kom løpende for å kreve pengene sine, men spekulantene hadde ikke dekning for korthusene de hadde bygd opp. De falt med andre ord raskt over ende. En epidemisk konkursbølge

slo inn over Kristiania sommeren og høsten 1899. Til sammenligning hadde det vært 62 konkurser i Kristiania i 1898, i 1899 var tallet 218.

Ute på byen var krisen særlig synlig. Forbruksevnene hadde avtatt hos det brede lag av befolkningen, også de mer velhavende, og særlig hos dem som hadde plassert pengene sine i eiendom. Mens forbruket av champagne hadde blitt doblet og vel så det under boomen, var det lite eller ingen ting som flommet og bruste i glassene sommeren 1899. På byens kafeer og restauranter var det stille. Aksjer ble ikke lenger omsatt over kafébordet, ingen hadde lenger noe på hånda, for penger manglet «*Men hva der mest fattes i denne tid der er tillid (...) Man har ikke lenger tillid til de forskjellige værdier og deres økonomiske bæreevne og derfor heller ikke tillid til de enkelte personers evne til at opfylde deres forpligtelser*», meldte Socialdemokraten i august 1899.

Krisen var likevel mest synlig ved alle byggeplassene som lå øde. Socialdemokraten beskrev det hele slik i september 1899: «*Paabegynte, halvfærdige og endog næsten færdige bygninger staar der overalt her i byen og arbeidet ligger stille. Kalken staar igjen i trugene paa murene og tørker, tomterne skyldes med vand, og dødens stillhed ruger over det hele. Der er ikke penge til at bygge for, og disse bygninger vil komme til at staa slig vinteren over.*»

Opp som en løve

Under boomen hadde så vel arbeiderne som arbeidsgiveren prøvd å befeste sin stilling. De siste årene av 1890-tallet var preget av mange streiker, og lønningene ble drevet oppover. Det var ingen tilfældighet at Landsorganisasjonen (LO) ble opprettet i 1899 og Arbeidsgiverforeningen året etter. Den siste var et svar på den første.

Boomen hadde styrket arbeidernes stilling i fabrikkene og svennenes stilling på byggeplassene. Samtidig hadde det utviklet seg en kultur der alle gjorde det de kunne for å tjene mest mulig på mulighetene boomen ga.

Noen eksempler kan nevnes. Gipsmakerne klaget under boomen på juks i faget. Spekulasjonen og den «hast» som rådet, hadde ført til at svennene drev sin «egen bedrift» om sommeren i de mange gårdene som var under oppføring. På den måten konkurrerte de med bedriftene de selv var ansatt i. I tillegg ble løsarbeidere og «italienske

omstreifere» i stort monn brukt under boomen. Kvaliteten ble deretter, ble det rapportert om i de økonomiske beretningene fra Statistisk Sentralbyrå da krisa var et faktum.

Tingenes tilstand var ikke noe bedre i malerfaget. Under boomen var det selvfølgelig masse å gjøre, men tilgangen på malersvenner var utilstrekkelig. Resultatet var stigende arbeidslønnninger. I begynnelsen av 1897 brøt det ut en streik som skulle vare hele sommeren. Den resulterte i fem øre mer i timen for svennene, mot at svennene godtok at arbeidsgiveren kunne ansette arbeidere som ikke var medlemmer i fagforeningen. Dessuten fikk svennene gjennomslag for at den gamle Mesterforeningen skulle oppløses.

Murerfaget var heller ikke noe unntak når det gjaldt skifting, streik og press for å drive lønningene oppover. Det var jo nettopp murerne som skulle legge stein på stein i de nye gårdene. Pengene flommet inn over murerfirmaene, og svennene gjorde sitt for å få sin del av kaka. Dessuten var det også her mange som fusket i faget. Mangel på arbeidskraft gjorde at kvaliteten på arbeidet sank. Ufaglærte sto ofte for selve muringen.

Ned som en skinnfell

Så kom krisa. All privat byggevirk-somhet stoppet opp. Det som fantes av byggearbeid var kun kommunale og statlige prosjekter. Lønningene ble betraktelig satt ned, i neste omgang ble det iverksatt masseoppsigelser. Hardest gikk det utover bransjene som befant seg i de øvre luftlag under spekulasjonen. «Jo hurtigere og sterkere de gikk i veiret, jo snarere og jo voldsommere maatte ogsaa tilbageslaget komme», skrev Socialdemokraten i august 1899.

Også bedrifter som ikke direkte hadde vært involvert i byggeboomen, men som likevel hadde nyt godt av blomstringen, fikk merke at det var mindre penger i omløp. Bryggeriene, for eksempel: I de fire siste årene av 1890-tallet var konsumet av øl stigende. Etter krakket skjedde det en betydelig tilbakegang i ølkonsumet på grunn av den «almindelige Tilbagegang i Forretningslivet». Tobakkfabrikkantene meldte om det samme, og nær sagt alle andre virksomheter innen konsumnæringene.

Hardest rammet ble likevel byg-

gebransjen og ikke minst fabrikker som leverte materialer av ulike slag til byggingen. En del arbeidere hadde riktignok spart opp en del midler og kunne leve en stund på det. Dette kan ha dempet det umiddelbare fallet for en del. Men man fryktet så absolutt det som ville komme, når reservene var brukt opp. Man så for eksempel en stor økning i antallet barn hvis foreldre søkte om gratis skolebespisning, en ordning som først og fremst var for de med lavest inntekt. Aftenposten meldte om økningen i oktober 1899 og skrev at økningen nok «skyldes formentlig dels allerede indtraadte Arbeidsløshed og dels Frykten hos Forsørgerne for, at de i Vinterens Løb vil blive arbejdsløse (...)»

Sosialdemokraten lot også varsel-lampene blinke da de i august 1899 sendte følgende budskap til arbeiderne. Under overskriften «*Den økonomiske Situation. Store virksomheder indskrænkes. Alvorlige tider for arbeiderne*», lød det: «*Det er umulig at overse hvor langvarig nedgangen vil bli og hvor langt den vil ramme. Men vi vilde ikke gjøre vor pligt, om vi ikke forberedte arbeiderne i saagodt som alle fag paa vanskelige tider. Ogsaa udenfor byggefaget, og alt hva hører sammen, maa der befrygtes udover høsten og vinteren at bli adskillig arbeidsledighed.*»

«Adskillig Nød blandt befolkningen»

I starten av oktober 1899 kunne Aftenposten melde at «Nedgangen er nu kommen overalt, og den ventes at ville blive end yderligere udpræget». Massearbeidsløshet var et faktum. Antall innmeldte arbeidsløse på kommunens nyopprettede arbeidskontor (1898) steg fra noen få tusen til i overkant av 11 000 i 1899. Dette var bare begynnelsen. I 1902 var hele 19 000 registrert ved Kristiania arbeidskontor som arbeidsløse, og i 1905 28 000.

Dette skjedde på tross av stor utflytting av arbeidsdyktige fra byen og en økt utvandring til Amerika. Befolkningen hadde en negativ tilvekst i så vel 1901 som 1903 og 1904, størst i 1901 med nesten tre tusen. Folk flyttet ut fra en by som ikke lenger hadde noe å tilby dem. I løpet av 1900 ble emigrasjonen til Amerika mer en fordoblet.

Arbeidsløshet er alvorlig nok i våre dager, men på starten av 1900-tallet var hjelpetiltakene ytterst begrensede. Mangel på arbeid var ensbetydende med fattigdom, og eneste utvei var å

oppsøke fattigvesenet. Beretningen fra fattigvesenet for året 1901 forteller oss at mange måtte ta det tunge skrittet å møte opp med lua i hånda på fattigforstanderens kontor:

«*Indskrænkning i arbeidsvirksomheden, navnlig med hensyn til byggeforetagender, var allerede meget følelig for fattigvesenet i 1900, men blev enda føleligere i 1901, efterat de ledige arbeidere for en del havde opbrugt, hva de havde sparet fra de tidligere, for dem gunstige aar. Mange almindelige dagarbeidere, bygningsarbeidere og andre, selv fuldt arbeidsføre personer, har maattet understøttes, naar de havde familie at forsørge ... Til arbeidsløsheden kom ogsaa dyrtid paa de almindeligste levnetsmidler og en streng, lang vinter.*»

Aldri mer spekulasjon

Kontrastene mellom dette og de eventyrlige boom-årene må ha vært ualminnelig stor. Det var heller ikke bedring i sikte. Selv om konjunktorene ute i verden pekte oppover fra 1902, hadde krakkets virkninger vært så åpenbart skremmende på investorene at viljen til å investere uteble.

Svært mange eiendomsselskaper gikk konkurs under krakket, og i tiden som fulgte var det svært få eiendomsomsetninger å se i Kristiania. I flere år etter krakket skulle mange leiligheter komme til å stå tomme som en følge av den store byggevirk-somheten før krakket og den påfølgende negative befolkningsveksten. Det positive var at husleien sank. De aller fleste var leieta-gere i denne byen. Folk kunne på den måten flytte rundt, og nærmest velge og vrake blant leiligheter ut fra hvilke som var billigst. Men denne «gleden» ble delt av svært få, skal vi tro byens boliginspektører:

«*Man skulde tro, at der nu, efterat Tiderne saa mærkbart har forandret sig, og en stor Del af den i de gode Tider indflyttede Befolkning igjen er fraflyttet Byen, skulde være Husrum i Overflod. Dette er ogsaa i høi Grad Tilfældet for de større Leiligheders Vedkommende. Men de i de sidste to Aar nedaadgaende Tider, med alle sine sørgelige Følger, Arbeidsløshed og Nød, har bevirket, at Mængden af Befolkningen har været nødt til at indskrænke sig med hensyn til Husrum. Disse Indskrænkninger har virket ovenfra nedad, saaledes at Folk, der før har leiet 3 Værelser og Kjøkken, nu nøier sig med 2, og de, der før har havt 2, nøier sig*

med 1 Værelse og Kjøkken. Derved opstaar ofte en høist skadelig Overbefolkning i de smaa Leiligheder (...) Husleien for Leiligheder paa 1 og 2 Værelser er fremdeles for høi for den daarligst stillede Del af Arbeiderbefolkningen der ikke formaar at betale mer end Kr. 6-10 pr. Maaned uden paa Bekostning af den øvrige Underholdning ... Paa Grund af denne Mangel paa billig Hus for de fattige Løsarbeiderfamilier, vil det endnu komme til at trække ud mange Aar, inden man kan faa udryddet de mange usle, uværdige Kjældere til Beboelse.

Boliger for disse Mennesker, som i første Række bør hjælpes til Husrum, kan kun skaffes ved en billig og enkel Byggemaade efter Kasernesystemet og ved Hjælp af det Offentlige.»

Denne beretningen fra boliginspektørene i Kristiania Sunnhetskommisjon for året 1900 forteller oss at boomen ikke på noen måte hadde hjulpet på fattigfolkets verste svøpe, de uverdige

boforholdene. Riktignok så man en vilje i Kristiania kommune for å ta ansvar for å skaffe folk verdige boliger, gjennom en forsiktig reising av kommunale leiegårder. Men viljen var ikke stor nok.

Krakket i 1899 skapte fattigdom og ulykke for svært mange. Det skulle ta fem, kanskje ti år før byen var sånn noenlunde på fote igjen. Etter første verdenskrig kom kommunen mer på banen i boligsaken, med utbyggingen av områder som Torshov, Lindern og Åsen. Først etter 1945 ble det gjort noe som monnet da den sosiale boligbyggingen i tidligere Aker kommune avskaffet så godt som all boligmangel.

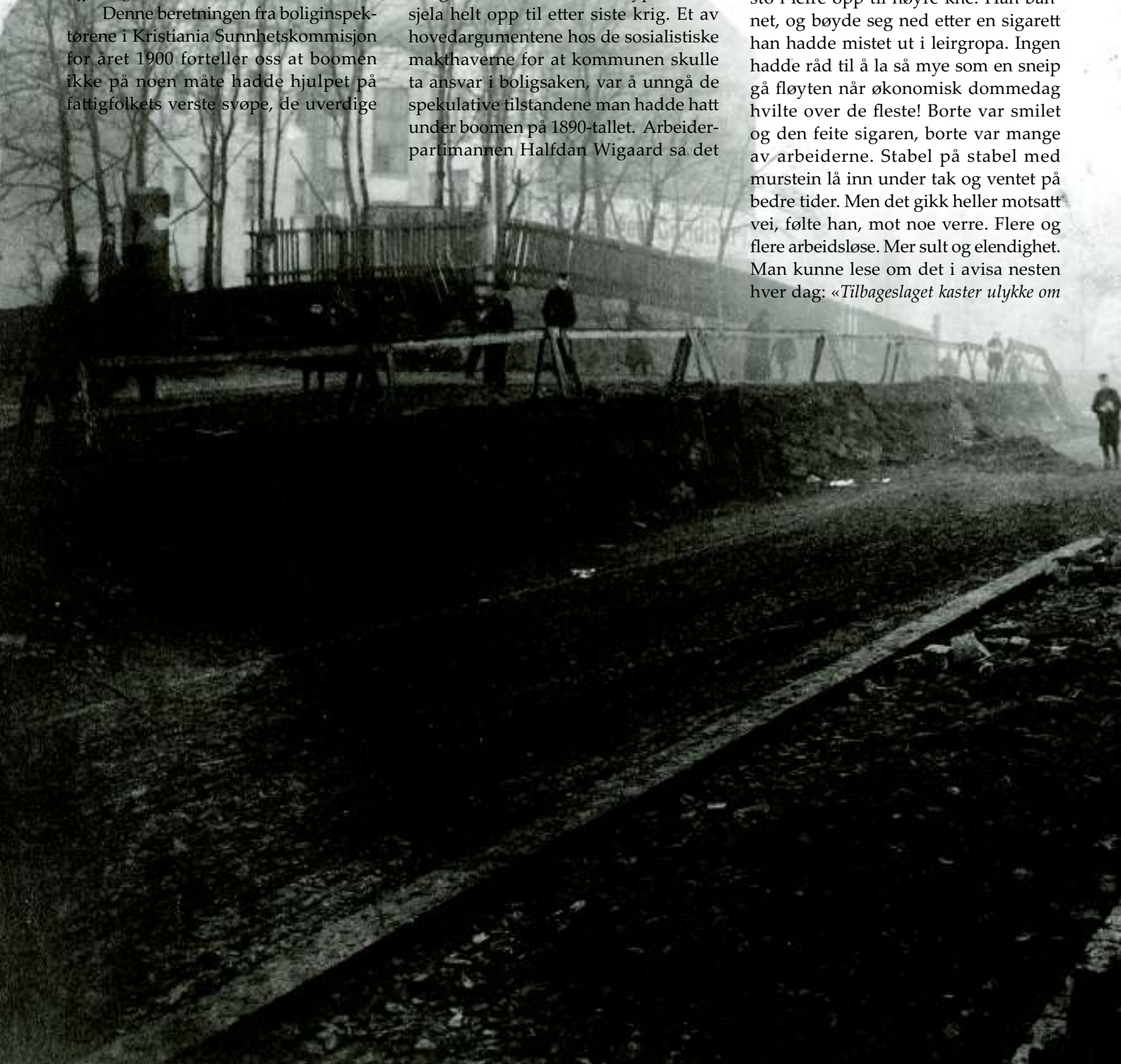
Historiene om krakket og rystelsene det ga folk, satt imidlertid dypt i folkesjela helt opp til etter siste krig. Et av hovedargumentene hos de sosialistiske maktøverne for at kommunen skulle ta ansvar i boligsaken, var å unngå de spekulative tilstandene man hadde hatt under boomen på 1890-tallet. Arbeiderpartimannen Halfdan Wigaard sa det

slik i en bystyredebutt om boligreisingen i 1950, der daværende boligrådmann Trygve Nilsen kom under skyts fra borgerlig side for ikke å slippe til private utbyggere:

«Når det har vært sagt at de private skulle komme til, så vil jeg minne om at Christiania gikk konkurs på privat bygging i 1899. De som levde den gangen husker det. (...) Det var en enestående spekulasjonsperiode hvor bygningene ble solgt opptil 2, 3 og 4 ganger på dagen (...) Hadde vi da hatt en Trygve Nilsen som boligrådmann så hadde befolkningen sluppet å reise til Amerika.»

Tilbake på verket

Det surklet i våte støvler. Formannen sto i leire opp til høyre kne. Han bannet, og bøyde seg ned etter en sigarett han hadde mistet ut i leirgropa. Ingen hadde råd til å la så mye som en sneip gå fløyten når økonomisk dommedag hvilte over de fleste! Borte var smilet og den feite sigaren, borte var mange av arbeiderne. Stabel på stabel med murstein lå inn under tak og ventet på bedre tider. Men det gikk heller motsatt vei, følte han, mot noe verre. Flere og flere arbeidsløse. Mer sult og elendighet. Man kunne lese om det i avisa nesten hver dag: «Tilbageslaget kaster ulykke om

sig i tusinder hjem!»

De hadde vært førti-femti arbeidsmenn her på verket under byggeperioden. Nå var de bare en håndfull, og hva gjorde det ikke med alle dem som måtte gå ledige, der fattigkassa til slutt ble eneste utvei? Avisa hadde nok rett, tenkte han, når den skrev at de gode tidene «steg os til hovedet, forvirret os, gjorde os til spillere, formindsket i stedet for at øge vor virkelige dygtighed, og sammen vor evne og mod til at møde besværligheder og vanskeligheder.» Vi lot oss alle lure, også han selv. For hva hadde vel han klart å spare, i lystige lag på kafeene, eller på kneipene?

Han fisket opp sigaretten, tok sats og dro til seg beinet det han orket. Plopp! Sokken satt igjen i støvelen, og en bleik fot kom til syne i det han veltet bakover så lang han var. Kanskje burde han også kjøpe seg billett til Amerika, tenkte han, i det han traff leirehavet.

Kilder

- Socialdemokraten, 14. mai 1898, 25. juli 1899, 21 og 23. august 1899, 19. september 1899, 4. oktober 1899
- Aftenposten 10. oktober 1899, 15. oktober 1899, 29. desember 1899
- Dokument No. 24 (1901). "Beretning fra Kristiania Sundhedskommission for Aaret 1900" i Aktstykker for Kristiania kommune 1901
- Dokument No. 28 (1903). "Kristiania arbeidskontor. Aarsberetning for 1902" i Aktstykker for Kristiania kommune 1903
- Dokument No. 23 (1901). "Beretning om Kristiania fattigvæsen for aaret 1900" i Aktstykker for Kristiania kommune 1901
- Dokument No. 23 (1902). "Beretning om Kristiania fattigvæsen for aaret 1901" i - Aktstykker for Kristiania kommune 1902
- Beretning om den økonomiske Tilstand i Kristiania i Femaaret 1896-1900. Det statistiske Centralbureau, Kristiania 1902
- Beretning om den økonomiske Tilstand i Kristiania i Femaaret 1901-1905. Det statistiske Centralbureau, Kristiania 1907
- Beretning om den økonomiske Tilstand i Kristiania i Femaaret 1906-1910. Det statistiske Centralbureau, Kristiania 1912

Litteratur

- Hanisch, Tore Jørgen og Ryggvik, Helge: Eiendomskrakket i Kristiania. Arbeidsnotat nr. 62, Senter for teknologi og menneskelige verdier. Universitetet i Oslo 1993
- Knutsen, Sverre: "Finansielle kriser i aktuelt og historisk perspektiv" i Magma - Årgang 11 - Nr. 3 - 2008, <http://www.sivil.no/magma.asp?FILE=2008/03/0108.html>
- Keilhau, Wilhelm: Det norske folks liv og historie gjennom tidene. Tidsrummet fra omkring 1875 til omkring 1920. Oslo 1935
- Søbye, Espen: "Kristianiakrakket 1899" i Samfunnsspeilet nr. 1, 1999. Statistisk Sentralbyrå

Overallt ble det bygget og gravd.

Omgivelsen skifter hurtig karakter, skrev Aftenposten i 1898 etter en rundtur i byen: «Der arbeides med nedleggelse af Kloak-, Gas- og Vandleddninger, der graves, grøftes og brolægges og man faar i det hele taget et sterkt Indtryk af det pulserende Liv, en rastløs Byggevirksomhed medfører» Her fra anleggelse av sporvei over St. Hanshaugen i 1898. Fotograf: Ukjent. A-40206/Ua/0001/001

«Det er for Størstedelen de samme Personer, som Aar efter Aar gaar ind og ud her, ligesom en Klasse for sig selv af Byens Befolkning, en Klasse af Ulykkelige, for ikke at sige Uforbederlige, som mindst tør forbigaaes ved en Undersøgelse om de lavere Klassers Kaar og Sæder i vor By.»

Eiler
Om fattig

Pipervika anno 1870.

Ruseløkkbakken med Røverstatene Tunis og Algier fotografert så tidlig som 1870. Området som i samtiden ble oppfattet som et slumstrøk, ble revet og terrenget planert ut ved oppføringen av Victoria terrasse. Fotograf: H. Rosling. I arkivet etter Lorentzen & Wettre AS, A-10331.

t Sundt: gforholdene i Christiania

Tekst: Marius Bjørnson Hofstad

Eilert Sundts to bystudier *Om Pipervigen og Ruseløkkbakken – Undersøgelser om Arbeiderklassens Kaar og Sæder i Christiania* (1858) og *Om Fattigforholdene i Christiania* (1870), har blitt stående som to klassikere innenfor tidlig norsk samfunnsforskning. De har hatt særlig betydning som sosiologiske kartlegginger av den delen av Kristianias befolkning som ikke har blitt vesentlig nevnt i historiebøkene. I undersøkelsene kommer man nært inn på det man kunne karakterisere som byens fattige og deres levekår. Den nye tidens rivende utvikling og byvekst hadde skapt alvorlige sosiale utfordringer. Fattigkommisjonen, som Sundt arbeidet for, satte derfor mye krefter inn på å utmeisle løsninger på problemene og stanse den videre veksten av fattigdom. Dette var bakgrunnen for de to utgivelsene.

Eilert Sundt som forsker

Eilert Sundt ble født i 1817 i Farsund. Han tok teologisk embetseksamen i 1846, og var sogneprest i Eidsvoll fra 1869 til han døde i 1875. Han viet det meste av sitt liv til studier i folkelivets historie. I dag tilskrives han en avgjørende rolle for utviklingen av samfunnsvitenskapen, med sitt bidrag til kvalitativ og kvantitativ forskning. Sundt hadde tidlig foretatt et brudd med den teologiske dogmatismen og utviklet et mer fleksibelt og dynamisk syn på verden og vitenskapen. Han var tydelig inspirert av det vitenskaplige gjennombruddet i Europa med den franske filosofen Auguste Comte (1798-1857) som en sentral skikkelse. Men selv om Sundt var kjent med og var en talsmann for de nye strømninger, var han like fullt prest med tilhørighet innenfor et teologisk verdenssyn. Dette, i kombinasjon med hans sosiale tilhørighet til embetsmannsstanden, satte ham på mange måter i en mellomposisjon mellom ett dogmatisk og vitenskaplig verdenssyn.

Sundts undersøkelser av fattigforholdene i Christiania tok til mot slutten av hans 25 år lange forskergjerning. Christiania var på denne tiden delt i fire fattigforstanderdistrikt, samt et femte distrikt som tok seg av de hjelpeløse fattige. Disse bestod av både voksne og barn som ble satt i forpleining. Materialet i undersøkelsen ble ikke samlet inn av Sundt selv, men av studenten E. Iversen, som var forstander ved *Toftes Gave*, en anstalt for forsømte og forlatte barn.

Iversens arbeid med barn og unge i dette området var trolig viktig ettersom store deler av undersøkelsen rettet seg mot barnas oppvekst og helbredssituasjon. En av de store problemstillingene gjaldt hvorvidt allmueskolene gjorde en god nok jobb eller om grunnene for elevenes svake prestasjoner kunne forklares på bakgrunn av andre forhold.

Toftes Gave

Anstalten var oppført og drevet siden 1844 med beliggenhet i Munkedamsveien 31 i Pipervika. Grunnleggeren var Christianias første ordfører, forretningsmannen Andreas Tofte (1795-1852). Han var en av Norges rikeste menn, men levde i stor grad etter sitt motto: «*Rigdom forpligter*». Gjennom 1840-årene opprettet han flere barneasyl og tiltak for fattige, der *Toftes Gave* var den største og med mest kontinuerlig drift. Anstalten hadde først blitt opprettet som et livreddende tiltak for barn av begge kjønn, men ble i 1849 av fattigkommisjonen, foreslått utvidet som et tiltak også for spesielt hjelpetrequende skolebarn. Beliggenheten ved Pipervika og Ruseløkkbakken var trolig avgjørende for at Sundt søkte et samarbeid med denne institusjonen. Kjennskap til beboerne og området effektiviserte trolig framdriften og bidro til at Sundt kunne igangsette sine analyser på et langt tidligere tidspunkt enn ellers. Sundt kontaktet først skoleforstanderne i de aktuelle områdene for å få fortegnelser over alle boliger med barn i skolepliktig alder. Prosjektet ble gjennomført som en dør til dør aksjon, sommeren og høsten 1855. Selve framgangsmåten var adoptert fra lignende undersøkelser gjort i London. Sundt hadde stor tro på at Iversen var en person med en viss tillit i områdene. Dette ville gjøre ham i stand til å fremskaffe ekstra opplysninger utover fakta om barnas skole og oppdragelse, sånn som foreldrenes økonomi og levestandard. I evalueringen av prosjektet kunne Sundt si seg fornøyd med gjennomførelsen. Iversen hadde i stor grad blitt mottatt med høflighet av beboerne, og gitt ham de opplysningene han ba om. Tidlig i 1856 overlot han protokollene til Sundt, som dannet grunnlag for begge de to bystudiene.

Analysen og konklusjonen

Spørreskjemaet var utarbeidet av Sundt selv, der han hadde avgrenset seg til å

kartlegge kun de familier med barn i skolepliktig alder, fordelt på fem sentrale yrkesgrupper. Han var også oppatt av den store andelen av innflyttere fra landsbygdene, de som utgjorde et overveldende flertall i alle kategorier av yrkesgrupper. Dette ble også en del av forklaringen på områdenes sosiale befatning, nemlig at årsakene til det sosiale forfallet skyltes fattigfolk fra bygdene som hadde søkt seg inn til byen. Dette strider imidlertid med funnene fra en lignende undersøkelse han gjorde av arbeidsanstalten *Prinds Chr. August Minde*, der majoriteten var innfødte bysbarn. Sundt trakk likevel ingen konklusjon til fordel for folk fra landsbygdene. Mye av hans grunnleggende tankegods gikk tvert imot ut på at mennesker i byen var mer opplyste, dannede og sømmelige enn de fra periferien.

Hovedtyngden av materialet Iversen samlet inn viste at den verste nøden fantes hos arbeidsuføre, gamle, syke og arbeidløse, uten større sikkerhetsnett. Fra det offentlige synspunkt kunne denne typen fattige ikke klandres for den situasjonen de befant seg i, men Sundts slutninger skulle likevel trekke i en annen retning. Hans årsaksforklaringer for fattigdommen gikk mer i retning av slett moral, usedelighet, «[...] *husfaderens eller husmoderens eller begges dovenskab, skjødesløshed*». *Toftes Gaves* årsberetninger som ble utgitt årlig siden 1864, viser at de i stor grad delte denne oppfatningen av de fattige. Deres særlige fokus på barn og unge var motivert ut fra den tanke at man måtte gripe tidlig inn i de unges liv, for å kunne redde dem fra den sosiale arv. På anstalten ble barna satt i hardt fysisk arbeid og under hard disiplin, samt tett oppfølging av den boklige lærdom. Problemet lå etter deres syn hos barnas foreldre. Den ubønhørlige sosiale arven de ofte refererte til, mente de hadde en kobling til alkoholmisbruk, utsvevende livsstil og kunnskapsløshet.

Tallene fra undersøkelsen, som *Toftes Gave* og Sundt hadde samarbeidet om, viste imidlertid at kun et fåtall var fattige grunnet alkoholisme. Det offentlige ble delvis holdt ansvarlig for den manglende boklige kunnskapen i hjemmene. Dette skyltes for det meste en lav kvalitet på foreldrenes skolegang, mente Sundt. Men kritikken var i overveiende grad rettet mot de fattige selv, ved at de selv var roten til problemene.

Disse konklusjonene var åpenbart farget av Sundts evolusjonistiske verdenssyn, om at mennesket utviklet seg fra et primitivt mot et stadig mer fremskredent stadium. En slik moralistisk hypotese var også gjennomgående for hans totale forskning. Selv om det kvantitative kildematerialet kunne avvike fra et slikt normativt perspektiv, holdt han fast ved sin totalforståelse av samfunnet, kulturen og mennesket.

Barn av sin tid

Sundts synspunkter gjorde at han fremmet forslag om å begrense fattigutbetalingene og i stedet fremme viljen til selvberging og egenansvar. Resultatet av undersøkelsen i 1868 viste at omkring åtte prosent av en total befolkning på 62 507, ble forsørget av fattigvesenet. Den vitenskapelige grunntanken tegner en interessant kontrast til den mer moralistiske og teologiske Sundt. Blant norske historikere har denne distinksjonen skapt motstridende oppfatninger

knyttet til Sundts gyldighet som samfunnsforsker.

I sitt syn på fattige var han, sammen med likesinnede fra f. eks *Toftes Gave*, utvilsomt et barn av sin tid. Ut fra et vitenskapelig ståsted kan det kanskje være litt problematisk å se at hans konklusjoner ikke i større grad kom som en konsekvens av den dokumentasjon han samlet inn. På den annen side hadde Sundt utvilsomt et sterkt og ektefølt engasjement for de fattige som klart kommer til uttrykk i hans verker.

Kilder og Litteratur

- Sundt, Eilert: *Om fattigforholdene i Christiania*, Fakkelen 1978.
- Stenseth, Bodil: *Eilert Sundt og det Norge han fant*. Oslo 2000
- Holtan E. og Ribsskog B.: *Toftes gave 100 år*, Oslo 1943
- Seip, Anne-Lise: *Eilert Sundt. Fire studier*, Oslo 1983

Toftes gave. Anstalt for barn og unge, opprettet i 1844. Elevtegning. (Fra boka *Toftes gave 100 år*, Holtan E. og Ribsskog B., Oslo 1943)

A photograph of a dimly lit, stone-walled cellar room. The walls are made of rough, grey stone with some reddish-brown patches. A small, square window with a wooden frame and a grid pattern is visible on the right wall, letting in some light. The floor is also made of stone and appears wet or polished. The overall atmosphere is somber and historical.

Asfaltgolvet og

Kjellercelle i det første mannsasylet fra 1850.
Fotograf: Bård Alsvik, 2009.

missene på lasset

I medisinhistorien har gjerne legenes overtakelse av ansvaret for galskapen tradisjonelt blitt framstilt som en overgang fra middelaldersk mørke til vitenskapelig lys. I denne artikkelen blir det stilt spørsmålstegn ved et slikt bilde, med utgangspunkt i undersøkelser av omdanningen av dollhuset ved Prinds Christian Augusts Minde til medisinsk anstalt – byens asyl.

Tekst: Wenche Blomberg

En vinterdag i desember 2004 klatret og krøp vi rundt i kjelleren på byens gamle asyl på Prindsen, en medarbeider hos Byantikvaren og jeg, for å se om disse dype regioner kunne fortelle noe om fortidas praksis ved anstalten.

Kjellerne er oppdelt i smårom som antakelig var isolatceller. De hadde antakelig ikke vært brukt på over hundre år. I en av de innerste cellene under den eldste mannsavdelingen, som ligger inn-til det gamle dollhuset, sparket vi litt i grus og skitt og fant asfaltrester i golvet.

Asfaltgolv? Aha – dette kunne være 1800-tallets våtromsbelegg. Høyst sannsynlig lokaliserte vi med dette asyllets første baderom. Denne fløyen sto ferdig i 1850. Den ble reist for at byens galeanstalt skulle tilfredsstille kravene til slike innretninger etter den nye Sinnssyke-loven fra 1848.

Loven stilte ikke bare krav om materiell oppgradering for at anstaltene skulle godkjennes som oppholdssteder for psykisk avvikende. Vel så viktig var det at de heretter skulle ha medisinsk ledelse. Fra da av skulle all intervensjon og behandling være et legeanliggende. Loven markerer dermed et paradigmeskifte i synet på og håndteringen av det mentale avviket. Det medisinske monopolet representerte et brudd med tidligere tiders uforstand og mishandling, og varslet om noe nytt og moderne, en ny humanisme. Slike hygieniske versjoner har ofte blitt resultatet når en profesjon skriver sin egen historie.

Denne overgangen er et spennende tema som har vært lite undersøkt, og som reiser mange spørsmål. Hva innebar dette bruddet i praksis? På hvilke måter endret anstalltlivet karakter? Tok

umyndiggjøring og mishandling slutt? Hva kom eventuelt i stedet? Ved å se litt nærmere på dette, kommer vi etter hvert tilbake til asfaltgolvet.

«Byens asyl» var en videreføring av dollhuset som var opprettet på Prinds Christian Augusts Minde i Storgata i 1829. Det ble godkjent som moderne asyl – den medisinske betegnelsen – i 1850, med Peter Emanuel Winge som lege og sjef. Han ble tilsatt som lege for både dollhuset og arbeidsanstalten i 1846. Noen tidligere erfaring med behandling av galskap spesielt hadde han ikke. Hans oppgave var å bringe orden, fornuft og vitenskapelighet inn i en uoversiktlig gammel anstalt der de innsattes kropp mer eller mindre fløt sammen i en trangbodd, kaotisk masse.

Dollhusene var en del av fattigpleien. Det var ikke overklassens avvi-

Antal af foregående Ansald.	Sydommens sandfærlige Årsag.	Tilfælde af Sindssygdom i Familien.	Forskydninger for rekonne i Familien.	Udskrevet		Af hvem indrequiseret.	Af hvem udrequiseret.	Tilkommande Opholdssted.	
				Dagen.	Tilstanden.				
	Alkohol. Rage. Jekken.	Mand. van. maan. ac.				Christia. nia Kom. Minn.			Christia. nia Kom. Minn.

Individprotokoll.

Journal for Anne Marie Olsdatter Fossum som ble overført til den nyåpnede kvinneavdelingen i Storgata fra «Oslo Asyl» i september 1851. Fra arkivet etter sinnsykeasylet på Prindsen, underlagt Dikemarkarkivet H-0001.

kategorien *Idiotæ* er ute dette året, og Paralysis generalis er kommet inn, med ett tilfelle (vedkommende døde etter et fall ut av vinduet, iflg. Wings medisinalinnberetning – mulig suicid). De 36 innlagte fordelte seg ellers jevnt på de tre øvrige dignosene. Ti av de tjueto som ble liggende over til 1850 var klassifisert som demente. Seks var melankolske og fem maniske, og sistemann fikk med seg enda en ny diagnose da han ble ført inn i protokollen på nytt i 1850: *stupiditas*.

Journalsskjemaet har en egen rubrikk for sykdommens antatte årsaker. En rask gjennomgang av de 50 første innførselene av 1850-pasientene viser at i 18 tilfeller er rubrikken tom, eller det står «Ubekjendt» eller tilsvarende. I seks av tilfellene refereres det til forskjellige kroppslige tilstander: «Apoplexie», «Hjernelesion», «Organisk Hjertefeil», «Epilepsie» eller «Syphilitisk eller mercuriel Hjerneaffection» (dvs. forgiftning etter kvikksølvbehandling mot syfilis). I fem tilfeller antas onani å være årsak, og like mange ganger nevnes sosiale sammenhenger som «Næringssorger», «Religiøs Sværmerie» og «Uordentligt Levnet». Men de to dominerende årsakskategoriene er drikkfeldighet (11 ganger) og arvelig disposisjon (13).

Det er et påfallende gap mellom journalenes skildringer av sosiale omstendigheter, og fokuseringen på kropp og arv. Det er som om man aner at livserfaringene har en betydning, men ikke om de kan brukes til noe. Allerede i Dollhuskommisjonens rapport fra 1828 finnes flere slike referanser som heller ikke blir fulgt opp. I 1850-journalene er

et naturvitenskapelig ståsted bekreftet, og det mottatte menneskematerialet tolkes ut fra en forståelse av det mentale avviket som symptom på skjulte kroppslige funksjonsfeil og mangler. Det var den referanserammen legene hadde. Siden har det vært stilt få spørsmål om denne forståelsen er riktig.

Tvangsarbeid avløst av sysselsetting

Frederik Holst hadde påpekt at sløvende lediggang forverret innsattes tilstand, slik det var erfart i britiske fengsler han hadde besøkt. Det gjaldt i dollhusene såvel som i fengslene, mente han. Dette er i seg selv en observasjon av en sosial sammenheng. Passende sysselsettingsmuligheter var derfor et krav i Dollhuskommisjonens rapport i 1828. Dollhuslemmene i Mangelsgården ble antakelig ikke sysselsatt i noen særlig grad. I 1850 ble det utvidede mannsasylet derimot innredet med en større og en mindre sovesal, atskilte oppholds- og spiserom, og to arbeidsrom. I det ene foregikk snekker- og dreierarbeid, mens kurvfletting, skomakerarbeid og liknende fikk plass i det andre. «Anledning til de Syges Sysselsættelse» var ett av lovens vilkår for autorisasjon. Det var utarbeidet en trykt protokoll for dokumentasjon av virksomheten. Protokollen var forøvrig dobbel - den bakerste delen var tvangsmiddelprotokoll.

Arbeidsprotokollen ble ført hver dag og fortalte hvor mange pasienter som hadde deltatt, hva de hadde drevet med, og hva som kom ut av det. Pasientrubrikken er delt inn i «Private» og «Fattige», dvs. om de ble betalt for privat

eller av fattigkassa, men den ble endret til «Mænd» og «Qvinder» - og hver av disse igjen fikk undergruppene Private og Fattige.

På en tilfeldig valgt dag i oktober 1851 forteller denne protokollen at én privat og åtte fattige menn hadde plukket drev (mengden er vanskelig å tolke), at to fattige menn hadde flettet kurver (ingen av dem ble visst ferdige den dagen), én fattig mann hadde flettet fiskesnøre (tolv favner klarte han), og tre fattige menn hadde vært beskjeftiget med utendørsarbeid. Én fattig kvinne deltok i hustjenesten, seks fattige kvinner plukket ull, og én fattig kvinne strikket. På andre dager kunne de også karde, spinne eller sy. Av et belegg på ca 60 var i alt 23 beskjeftiget denne dagen - og kun én av de privatbetalende.

Interessen for statistikk var en del av den nye vitenskapeligheten. Virksomheten skulle dokumenteres. Protokollen ble regelmessig lagt fram for kontrollkommisjonen og høytidelig signert av alle tre medlemmer ved hvert besøk, som forekom minst en gang i måneden. Den omhyggelige registreringspraksisen, som fortsatte i over et århundre framover og som ble enda mer detaljert, dokumenterte i det minste at asylene skaffet seg inntekter på de innsattes arbeid.

Statistikk for et nytt laboratorium

Hva var det kommisjonen skulle kontrollere? De skulle ifølge lovteksten få seg forelagt personalprotokollen (med journalene) og behandlingsprotokollen (eufemisme for tvangsprotokollen),

kvartalsvis sammendrag av disse, samt en årsberetning. Innleggelses skulle meldes til kommisjonen innen 48 timer, og den hadde uttrykkelig fullmakt til å omgjøre vedtak om slike. I det undersøkte tidsrommet er det ikke funnet noen eksempler på slik omgjøring. Det er ikke funnet spor av klager, enda mange av pasientene åpenbart heller ville være andre steder, slik vi kan se av enkelte journalanmerkninger.

Absurditeten ved arbeidsskjemaet henger sammen med dets evige, mekanisk gjentatte sirlige signaturer på fattige innlagtes drevplukking og produksjon av fiskesnører, og de detaljerte rubrikene. Hva var det egentlig kontrollørene kontrollerte? Hva var det de skrev under på? Det er fristende å tenke: Ingenting. Det statistiske filigransarbeidet virker i dag temmelig meningsløst. Men kommisjonen bekreftet i det minste at de innsatte faktisk hadde et tilbud om sysselsetting, hvor meningsløst det enn kan ha vært for mange av dem. Og det ser ut til å ha vært frivillig, selv om det å unndra seg kunne føre til negative merknader i journalen.

Skjemaet som gjorde det mulig å lage statistikk kan heller ses som et uttrykk for asylet som en *ny type laboratorium*. For å konstruere sykdommer på atferden krevde en vitenskapelig tilnærmingstype et empirisk grunnlag. Dette var det viktig å demonstrere. Dermed telte man det som telles kunne. En vakker dag ville alle dataene komme til nytte, mønsteret ville tre fram, kunnskapen ville øke. Kontrollkommisjonens medlemmer følte vel at de sto midt i tiden, at de befant seg i de vitenskapelige nyvinningenes sentrum og at deres pliktoppfyllelse ville få betydning for framskrittet på dette området.

Samtidig er det grunn til å spørre om ikke sysselsettingen også viser at arbeidet i seg selv hadde endret karakter: Fra en protestantisk dyd (den som ikke arbeider, skal heller ikke ete) slik den tradisjonelt ble praktisert innenfor fattigpleien som et ledd i den oppdragende «arbeidslinja», og til en form for innholdsløst tidsfordriv som ikke lenger hadde noen sammenheng med dekking av basisbehov, men snarere ble en ny form for lydighetskontroll, i tillegg til at det skulle avlede ufornuftige tanker og strukturere dagen. Det er ikke funnet noe i arkivmaterialet som tyder på at pasientene fikk beholde noe av inntek-

tene av produksjonen slik at den hadde inneholdt et økonomisk insitament. Derimot er det en kjent sak at pasientproduksjonen ved asylene helt opp i vår tid har hatt betydning for driften.

Kurmetoder

Etter en første somatisk undersøkelse etter innkomsten, var det svært ofte en eller flere av de århundregamle klassiske tømmeteknikkene – med utgangspunkt i teorien om balansen mellom kroppsvæskene – som ble tatt i bruk: Brekk- og avføringsmidler, blodigler i tinningene,

og mer sjelden en årelating. En syfilitisk christianiakjøpmann som ikke bare hadde utviklet et mentalt avvik, men også hadde flere legemlige plager, fikk ved innleggelsen hasjpillen morgen og kveld, og det ble i over en uke arbeidet iherdig med å få ham til å avgi tilfredsstillende avføring.

Mot søvn-mangel og uro ble det særlig benyttet opium i stigende doser, deretter synkende; dessuten varme bad, eller lunkne med kalde overskyllinger av hodet. Dette var enkle adferdsre-

gulerende midler som ble brukt i stort omfang. Den gravide Karen Christine fikk klystér etter ankomst, men først og fremst fikk hun opium i varierende doser både før og etter fødselen for at hun skulle roe seg. Lunkent bad, valeriana (beroligende middel av vendelrot) og laudanum (gamelt opiumspreparat) ble også brukt. Det forhindret ikke at hun av og til ble satt i tvangstrøye. Om en gardsgutt fra Lom noteres det at:

«Pas. har et par ganger fått styrtebad, hvorover han er blitt meget forskrekket. Så-

ledes ville han i dag slett ikke spise sin mat (...) han ønsker å forlate sitt nåværende oppholdssted».

Noen dager senere prøvde han å rømme.

Tvang og straff i rådvillhetens tid

Man hadde også skarpere metoder, både tvangstrøye og «eneværelse» – sannsynligvis en eufemisme for isolat i kjelleren. Bruken av slike tvangsmidler skulle i henhold til loven rapporteres i en egen protokoll. Men det framgår av journalene at Winge etablerte et dobbeltsporet system: Han skilte mellom legale, protokollerte tvangsmidler som ble benyttet for å forhindre skade, og «Correctionsmidler» brukt i den interne disiplinen:

«Som Correctionsmiddel anvendes undertiden Eneværelse, undertiden, og i Almindelighed da med udmærket Virkning, et koldt Styrtebad», skrev han i 1857.

Dette har sannsynligvis foregått i våtrommet i kjelleren. Noen av smårommene har vært boder for brensel o.l. Liknende rominndeling finnes også i den seinere kvinneavdelingens kjeller. Disse kjellerlokalene er ikke restaurert i forbindelse med oppussingen 2004-2005.

Man kan forundres over at Winge her likefram skryter av at han bryter §4 i Sinnssykeloven der det heter: «Legemlig Revselse maa ikke finde Sted». En 57 år gammel arbeiderkvinne ble utsatt for dette i 1851 etter å ha vært stygg i kjeften. I asyls instruks for vokterpersonalet blir det påpekt at

«Alt, hvad der i de Syges Opførsel eller Tale kan ægge dem til Uvillie, alene er en Følge af Sygdommen. (...) Før de Syge uforstandig Tale, fare de frem med Hæftighed, skulle Vogterne med Mildhed søge at tale dem tilrette, dog maa de aldrig gaa ind paa Patienternes urigtige Ideer, men paa en venlig Maade søge at berigtige disse og hvis dette ikke er muligt, undgaa al tirrende og unyttig Modsigelse.»

Disse filantropiske vendingene skånte likevel ikke Anne Marie Olsdatter for ydmykelsen. Hun hørte med til flokken som ble tilbakeført fra Oslo hospital da kvinneavdelingen åpnet, ble kategorisert som manisk, hun halusinerte og var urolig. Fire dager etter ankomsten står det i journalen:

«Urolig, ingen synderlig Søvn inat. Er i dag trættekjær, uanstændig og liderlig i sin Tale. Til Correx et Styrtebad.»

Ved å gi uroen ulike moralske be-

tydninger, kunne man altså likevel benytte «legemlig refselse». Eller mente man kanskje ikke det? Hadde ordene en annen betydning for 150 år siden? I reglementet forsvinner personen inn i sykdommen – det er sykdommen som handler, ikke mennesket. Individet er visket ut. Men i det fysiske møtet med Winge står det likevel en person der med egen vilje, en som kan stille til faenskap og dermed er kvalifisert for korreks.

Det er en viss rådvillhet som kommer til syne her. I møtet med det uforståelige, tyr man til enkle, repressive midler. Det er en «mismatch» mellom regulativets klare normative intensjon og den kliniske hverdagens mangfoldige realiteter som indikerer at forestillingene om framskrittet ble endret raskere enn praksisen. Til gjengjeld var legens definisjonsmakt så stor at han kunne omtolke korreksjonen – det ligger egentlig nærmere å kalle det tortur – til en terapeutisk nødvendighet, iallfall passende for et velvoksnet menneske som brøt med forestillingene om passende kvinnelighet (og som under enhver omstendighet ikke fikk snakke til *ham* på den måten).

Men dermed er også dollhusets gamle direkte og spontane metoder, som ikke var ledsaget av filantropiske erklæringer, men var en del av hustukten fra arbeidsanstalten, blitt opphøyet, raffinert og medikalisert. Gjort til noe annet, ikledd et nytt språk. Winge skrot åpent av at han hadde funnet et middel som virket («i Almindelighed»). Det etiske imperativ som var satt opp for vokterne, kunne han heve seg over og utvise eget skjønn – og skjule sin rådvillhet. Medisinsk definisjonsmakt og hierarkisk plassering høyt over ufornuften legitimerte vilkårligheten. Det er spiren til en moderne, omnipotent asylsjef som trer fram.

Jeg har lett etter Anne Marie Olsdatter i behandlingsprotokollen (eufemisme for tvangsprotokoll) for 1850-51,

Mannsavdelingen.

Det opprinnelige dollhuset i Mangelsgårdens nordfløy ble utvidet med et tilbygg i vinkel i 1850 og godkjent som medisinsk asyl. Det ble brukt som mannsavdeling. Kvinneavdelingene ble åpnet i en del av Fattigsykehuset (utenfor bildet) på høsten året etter. Fotograf: Bård Alsvik

hvor hun dukket opp under navnet Marie Fossum. Hun er innført med to dagers isolat. Men det er ikke angitt noen styrtebad-episoder eller anvendelse av «korreksjonsmidler» hverken for henne eller andre i det hele tatt. Den ferdigtrykte protokollen definerer tvangsmidler kun som tvangstrøye og enerom. Det er ingen rubrikk for «Correx». En del av den disiplinerende maktbruken foregikk altså uten dokumentasjon og ble holdt unna de protokollene som kontrollkommisjonen hadde tilgang til.

Opposisjon blir til «uro»

Det er funnet tre andre innførsler som utdyper denne praksisen. Sommeren 1850 ble ingeniøroleven Ingebræt Sørenssen (30) og tidligere sersjant Mathias Evensen (33) begge satt i isolat på samme dag for «Opsætsighed mod Lægen». Der ble de sittende henholdsvis i halvannet og to og et halvt døgn. Året etter fikk eks-løytnant Biong (47) ett døgn i tvangstrøye for «Opsætsighed og Urolighed» - og ble utskrevet fire dager etter. Alle disse tre hadde en viss utdanning og formodentlig noe lettere for å ordlegge seg enn mange av de andre. Det er nærliggende å tenke seg at de to første kan ha vært innblandet i samme episode der de har satt seg såpass kraftig imot Winge at han straffet dem. Reaksjonene hans er protokollert, og ble signert av kontrollkommisjonens medlemmer, som ikke har føyd til noen kommentarer hverken i disse tilfellene eller i noen av de andre i det aktuelle tidsrommet. «Opsætsighed» som grunn for tvangsanvendelse er en term som heller ikke blir brukt flere ganger. Dette betyr neppe at det ble slutt på oppsetsigheten blant pasientene, men at den kan ligge skjult i de mest brukte betegnelsene «Urolighed», «Voldsomhed» og «Ødelæggeslyst». Forskjellen mellom de godkjente tvangsmidlene, som skulle dokumenteres, og de ulovlige korreksjonsmidlene blir usynlig. Opposisjon kan omdefineres til uro av den som har makt til det.

Da kvinnene rykket inn igjen 15. september 1851, ble det også bruk for tvangsmidler. Denne dagen og den neste ble fire kvinner satt i isolat - den ene fikk dessuten tvangstrøye på, og ble isolert to ganger. Tvangsmidlene ble brukt fra atten timer til ti dager, mens én ble sittende i isolatet ut året - i 117 dager. Begrunnelsen var hovedsaklig «uro». Av

femten tilfeller av tvangstrøyebruk, er de ti ganger anvendt mot kvinner, som oftest på grunn av «Ødelæggeslyst».

Den ene av de fire første isolerte var Karen Jørgensdatter (37) som hadde kommet inn gravid i januar og fødte et barn i mai som ble tatt fra henne. Den andre var Berthe Fasting (34) som hadde vært syk i ti år og innlagt i Oslo Hospitals dolldhus i to og et halvt år. Den tredje het Adolphine Gudmundsen (50) og var kjent i Storgata 36 fra før hun hadde sittet på det gamle dolldhuset og var nå tilbake etter midlertidig opphold på Oslo Hospital. Den siste var tjenestejenta Anne Marie Olsdatter Fossum (57) som altså i tillegg til kalddusj, fikk to dager i isolat.

Hadde de grunn til utagering og uro? At Karen var ulykkelig, er ikke vanskelig å tenke seg. Berthe, med sitt «klængende Væsen» som det står i journalen, regredierte og var ikke helt til stede i denne verden. Hun hadde bare noen få ord igjen som hun gjentok hele tiden, hun ville ut og var urenselig. På Oslo Hospital hadde Major ordinert 32 bøtter kaldt vann over henne. Dette framgår av journalen hennes, der en passasje fra Oslo hospitals journal er sitert. Winge skriver at «*Alle forsøgte Correctionsmidler have for hende viist sig uirksomme*». Adolphine var helt forvirret og selvskadende, og fikk av og til epileptiske anfall. Major hadde brukt tvangstrøye på henne etter at hun slo ut noen vindusruter på Oslo Hospital. Winge satte henne like godt permanent i isolat. For dem alle var flyttingen til den nye avdelingen et brudd med rutiner. Kanskje var regimet strengere her. Og kanskje ble selve flyttingen i seg selv en for stor belastning. Da de reagerte, ble de straffet.

Den nye filantropiske sinnssykeloven og normene i asyls reglement var altså ikke noe hinder for repressive metoder og mishandling. Da den nye vitenskapeligheten skulle omsettes i praksis, ble mange av dolldhusnissene åpenbart med på lasset. Fra en relativ frihet i det gamle anstaltkaoset, åpnet den nye loven for en systematisk tilgang til de innsattes kropp og en langt mer sofistisert individuell kontroll. Der man tidligere nok hadde få sperrer mot fysiske virkemidler for å få innsatte til å skikke seg, fikk overgrepene nye former og terminologi, og foregikk i pene og rene omgivelser. Med nye merkelapper

kan man skjule det som foregår. I sin undersøkelse av Bjerketun behandler Kjersti Ericsson dette fenomenet og viser til striden om isolasjonen der: Var den et «hygienisk tiltak», et ledd i pedagogikken - eller straff og overgrep? Ericsson sier at et viktig trekk ved fagsjargongen som politisk språk, er at den bidrar til å dra en grense mellom den profesjonelle og klienten. Sosial avstand kan bidra til å gjøre uakseptable handlinger akseptable.

På samme måte gir Joar Tranøy en lang rekke eksempler på hvordan opposisjon mot regimet på Gaustad i tida etter siste krig ble straffet med drastiske behandlingsmetoder som cardiazol-, insulin- og elektroshokk, og opptil flere hjernekirurgiske inngrep på samme person. Det er påfallende mange eksempler på journalformuleringer som viser hvordan konformitets- og disiplinkrav dirigerte medisinerens intervensjon.

Også Per Haave har nylig beskrevet hvordan somatiske behandlingsmetoder, f.eks. bruken av apomorfin, ble brukt langt inn i etterkrigstida som atferdsregulerende tiltak og straff, både ved Sanderud sykehus og andre psykiatriske institusjoner.

Tiltakene ved asyl i Storgata (og som vi har sett også ved Oslo Hospital) ble rettet mot pasientenes bevissthet og samvittighet for å øke deres selvkontroll - et autoritært og moralistisk prosjekt som ingen kontrollkommisjon hadde innvendinger mot. De rettet seg da også mot fattigfolk, man fant det helt naturlig å oppdra dem til konformitet og til å innordne seg sine roller. Det hadde formodentlig vært en større skandale om en representant for overklassen var blitt tvangsoverskylt med 32 bøtter kaldt vann.

Og der er vi tilbake ved asfaltgolvet: vann ble brukt som straffemiddel. Straff inngikk i det handlingsrepertoaret legene tillot seg å bruke når de møtte en virkelighet som ikke stemte med teoriene, i den grad de fulgte noen. De hadde i realiteten ikke særlig bedre forutsetninger for å ta hånd om galskapen enn de som hadde gjort det tidligere, og som iallfall bar på en erfaringsbasert kunnskap. Det var legenes sosiale posisjon og ikke ekspertise som førte til at det mentale avviket ble gjort til et medisinsk spørsmål. Så kan man saktens spørre om det var fordi galskapen havnet i feil kunnskapsunivers at denne rådvillheten

1851

Arbeidsvirksomhed.

Manned.	Antal af Syge.		Arbeidets Beskaffenhed.	Udbyttet.
	Private.	Fat-tige.		
<i>Altogether</i>	<i>1</i>	<i>7</i>		<i>4 1/2 2 1/2 of Drev-</i>
<i>1st</i>			<i>Knoppladning</i>	
		<i>2</i>	<i>Kurvbinderi</i>	
		<i>1</i>	<i>Slaktning af skat-fiske</i>	
		<i>3</i>	<i>Skredderi, Arbejde</i>	
			<i>Jærstjæveri</i>	
			<i>Pyjning</i>	
<i>2nd</i>	<i>7</i>	<i>1</i>	<i>Knoppladning</i>	
		<i>2</i>	<i>Kurvbinderi</i>	
		<i>1</i>	<i>Slaktning af Læskæder</i>	
		<i>3</i>	<i>Skredderi, Arbejde</i>	
			<i>Jærstjæveri</i>	
			<i>Pyjning</i>	
		<i>4</i>	<i>Skredderi</i>	
<i>3rd</i>	<i>1</i>	<i>7</i>	<i>Knoppladning</i>	
			<i>Kurvbinderi</i>	

«Behandlingsprotokoll – arbeidsvirksomhet og tvangsmidler» fra oktober 1851. I denne kan vi lese hvor mange som var beskjeftiget med «Plukning av Drev, Kurvbinderi, Fletning af Fiskesnøre» osv. Fra arkivet etter sinnssykeasylet på Prindsen, underlagt Dikemarkarkivet F-0001.

synes å ha fulgt med profesjonen hele veien siden, og ført til så mange spekulative og dramatiske angrep på kroppene. Det er vel ikke sikkert det hadde gått så mye verre om problemet hadde forblitt hos praktikere, teologer og filosofer. Kanskje det er her et sted nissen på las-set ligger begravd.

Kilder

- Medicinalkontoret. Medisinalinnberetninger. Kristiania. Pakke 23 i Riksarkivet
 - Behandlingsprotokoller 1850-1962 i arkivet til Dikemark i Byarkivet.
 - Arbeidsvirksomhet og tvangsmidler 1850-1853, bind 1 i arkivet til Dikemark i Byarkivet.
 - REGULATIV for Christiania Byes Sindssyge-Asyl, approberet ved kongelig Resolution af 17de Mai 1850 (gjengitt i Blomberg 2002). Ligger på Byarkivets hjemmesider: <http://www.byarkivet.oslo.kommune.no/article57317-961.html>

Litteratur

- Ericsson, Kjersti (1974): Den tvetydige omsorgen. Oslo 1974: Universitetsforlaget.
 - Blomberg, Wenche (1993) Karoline og vitenskapen : et psykiatrihistorisk eksempel. Oslo : Gyldendal.
 (2002) Galskapens hus : internering og utskilling i Norge 1550-1850. Oslo : Universitetsforlaget.
 (2005) Christiania dollhus – mellom dårekista og asylet. Oslo : IKRS, UiO.
 - Haave, Per (2008): Ambisjon og handling : Sanderud sykehus og norsk psykiatri i et historisk perspektiv. Oslo : Unipub.
 - Tranøy, Joar (1993): I sinnssykehusets vold : innlagtes motstand mot legemlig behandling ved Gaustad sykehus. Oslo : Pax.

Tiggere og løsgjengere i Kristiania

I dagens Oslo foregår tigging i mange slags former, fra den skitne handa som strekkes fram til trekkspillmusikk som skal bringe deg i et gavemildt humør. Dette er byens harde virkelighet. Det innebærer både en nærhet og en distanse til den synlige nøden, som det moderne mennesket har vanskeligheter med å forholde seg til. Men hvordan var dette for hundre år siden? Hva preget datidens holdninger til tiggere og løsgjengere?

Tekst: Marius Bjørnson Hofstad

Den 19. juli 1902 ble den 47 år gamle arbeideren Nils Larsen Opsahl brakt inn for byfogden, siktet for tigging i det offentlige rom. Kort tid i forveien hadde han blitt dømt til fem dagers fengsel for tyveri, samt et tilfelle av drukkenskap, men var før dette ustraffet. Ovenfor byfogden hevdet han at han ikke hadde kjennskap til at det var straffbart å be om penger og erkjente seg derfor ikke skyldig. Dette gikk han siden tilbake på og erkjente straffeskyld. Den siktede hadde tre voksne barn som var bosatt

i Kristiania, og hadde også selv bodd flere perioder i byen. Han var tidligere gift, men var nå enkemann. Ved pågripelsestidspunktet hadde Nils vært en tid utenfor arbeidslivet, han hadde forsøkt å skaffe seg nytt arbeid, men uten å lykkes. Etter å ha streifet en tid omkring i Kristiania uten penger til livsopphold, hadde han på et tidspunkt begynt å be folk om almisser.

Tilfellet Nils Larsen Opsahl er ett av mange sammenfallende eksempler på en gruppe i samfunnet som før det

økonomiske krakket i Kristiania i 1899 hadde hatt fast arbeid og familie, men som etter krakket var blitt rammet av arbeidsløshet og ikke evnet å forsørge seg selv og familien. På den måten hadde han blitt presset til å utføre handlinger han tidligere ikke hadde vært nødt til å utføre. Tilgjengelig kildemateriale som kan fortelle oss om Nils og lignende skjebner, gir belegg for å konkludere med at slike sosiale fall, fra tilværelsen som arbeidstaker til å bli en tigger som tjente til livsopphold i byens gater,

Moralisme og fiendtlighet.

Tiggere og løsgjengere var fattige som ble regnet som «uverdige trengende». På den måten var de utsatt for allmenn moralisme og fiendtlighet. Utsnitt av fotografi fra Øvre Slottsgate, ca. 1892. Fotograf: Ukjent. A-200189/U/002/029

langtfra var uvanlig. Men hvem var de, hvilken bakgrunn og betingelser hadde ført til deres daværende livssituasjon, hva preget den allmenne oppfatningen av dem og hvilke tiltak benyttet myndighetene seg av? Mennesker som Nils kan bidra med noen svar, men det totale bildet er selvfølgelig mer sammensatt.

Fattigdom i Kristiania før og omkring århundreskiftet

Fra midten av 1880-tallet og i de nærmeste årene etter århundreskiftet skjedde det en voldsom vekst i hovedstadens størrelse og befolkningstall. Etableringen av jernbanen fra 1851 ga en sterk urbaniseringseffekt på byens liv og sammensetning. Dette brakte med seg en drastisk økning av negative sosiale tendenser som hadde preget byen gjennom det forutgående århundret. Mye av dette skyltes den stadig økende tilstrømningen av arbeidssøkende mennesker fra distriktene. Dessuten kom det immigranter fra de svenske grenseområdene, som ikke lett kom seg inn på arbeidsmarkedet. Ettersom fattigdomsorgen var et betydelig offentlig ansvar, førte dette til en større omorganisering av Fattigvesenet og de kommunale institusjoner som var involvert i dette arbeidet.

Ett viktig anliggende for omorganiseringen av fattigdomsorgen var å få bukt med betlere og løsgjengeri. En grunn til at man spesielt var opptatt av denne delen av fattigdomsproblemet, skyltes trolig at det var en svært åpenlys del av det sosiale bildet av byen. Betlere og løsgjengere oppholdt seg i stor grad der store menneskemasser var i bevegelse, i sentrale strøk i byen, ved Østbanestasjonen og i og omkring Karl Johans gate, og ble dermed en mer synlig og representativ del av fattigdommen i bybildet. Tidligere tider hadde de også vært et fast innslag i byens liv, men ved århundrets slutt og etter krakket så man en merkbar økning.

Betlere og løsgjengere i sin alminnelighet

Ved inngangen til 1900-tallet snakket man gjerne om betlere og løsgjengere, når man refererte til tiggere og hjemløse. I Salmonsens Konversasjonsleksikon fra 1894, identifiseres Betleri som den straffbare formen for tigging, eller «[...] naar nogen ved Ord eller Gebærder eller ved at fremvise legemlig Bræk anholder om Almissee». Det vil si at man ved ord

eller håndbevegelser, framvisning av fysiske skader og lignende, ba om penger fra andre borgere. Videre ble løsgjengeri definert som: «Tilsidesættelse af den Pligt, som paahviler Samfundets Medlemmer til at søge lovlige Erhverv (dvs. arbeid)». Begge kategorier var etter lovens forordning å regne som straffbare forhold, og man kunne dømmes til tvangsarbeid eller fengsel. Det spesielle med forordningen rundt løsgjengeri var at det ikke direkte knyttet seg til et aktivt lovbrudd. Faktisk kunne enhver person uten fast arbeid, formue eller bopel, straffeforfølges i de tilfeller der påtalemyndighetene ikke mottok en tilfredsstillende redegjørelse for den aktuelle livssituasjon. Straffeforfølgelse etter disse prinsipper rammet derfor i vesentlig grad fattige, arbeidsløse og hjemløse.

Både under de økonomiske oppgangstidene fra 1860-årene og under krisen ved århundreskiftet preget de bybildet i høy grad, nærmest som et speilbilde av samfunnets sosiale tilstand. De som ble rammet av loven kunne deles i flere grupper. Noen tigget og var hjemløse fordi nøden ikke ga dem andre valg, andre var rusmisbrukere eller falt utenfor samfunnet på annet vis, andre igjen levde etter tradisjonen med å dra fra sted til sted, gjerne omtalt som «de reisende». De sistnevnte var ikke nødvendigvis tiggere, men levde ofte av håndverk eller andre tjenester.

Løsgjengerloven, som ble sanksjonert den 31. mai 1900 (trådte i kraft 1. august 1907), dreide seg i korthet om løsgjengeri i sin alminnelighet, tigging og misbruk av rusmidler. I løpet av 1890 årene hadde mange og ulike interesser vært viktige pådrivere for en særskilt lovgivning rettet mot spesielt løsgjengere. I 1897 hadde «Foreningen for bekjempelse av omstreifervesenet» blitt dannet, og det ble også utøvet en aktiv misjonering blant «de reisende». Andre pressgrupper bestod av de yrkesgrupper som arbeidet tett på de fattige, som leger, sosialarbeidere og lignende. Sentrale borgerlige og liberale politikere så dessuten en fare for at arbeiderbevegelsen skulle kunne høste stor framgang med å ha fattigdomsspørsmålet som kampsak, dette var en beveggrunn for disse til å engasjere seg i fattigdomsspørsmålet. De forskjellige pådriverne for en aktiv lovgivning og de motivene de la til grunn, var trolig like mangfoldige som den gruppe mennesker loven

rettet seg mot.

Et viktig trekk ved Løsgjengerloven og tvillingloven Fattigloven var at grensene for hvem som kunne motta fattigstøtte ble redusert. Myndighetene videreførte skillet mellom *verdige* og *uverdige* trengende fra tidligere lovgivning, men skillet ble forsterket ved at de to kategoriene fattige ble utskilt i to atskilte lover: Løsgjengerloven og Fattigloven, begge vedtatt i 1900. De *verdige* var da alle de som av ulike grunner ikke var i stand til å ta seg arbeid, mens de *uverdige* var de arbeidsføre fattige.

Selv om betlere og løsgjengere kunne karakteriseres som fattige, ble de som gruppe samtidig utsatt for en allmenn moralisme og fiendtlighet som langt på vei kategoriserte dem blant de laveste samfunnslag. Den allmenne oppfatningen var at dersom man kunne tigge, burde man også kunne jobbe. Dette skapte dermed en større sosial kløft mellom dem og resten av samfunnet og bidro trolig til å skille dem ut som den mest foraktede gruppen innenfor fattigdomssektoren.

Løsgjengerloven som en reaksjon

Den drivende kraften bak løsgjengerlovens utforming var Bernard Getz, Norges første riksadvokat. Han mente at betlere og løsgjengere, gjerne av den «drukkene» sorten, var den gruppen som i størst grad falt under det nye lovverket. Han la samtidig vekt på at denne gruppen var til allmenn sjenanse for borgere i Kristiania og besøkende utenbys fra og poengterte viktigheten av å fjerne dem fra gatebildet. Loven ble fremstilt som en kombinasjon av kompromiss og ultimatum der innbrakte personer ble tilbudt arbeid, men de ville bli straffet med fengsel på vann og brød dersom de ikke tok imot tilbudet.

Første del av loven omhandlet arbeidsføre personer som «henga seg til ørkesløshet og dermed forsømt sine forsørgelsesplikter eller falt fattigvesenet til byrde». Til den litt mer diffuse kategorien hørte alle dem som flakket omkring fra sted til sted under slike forhold at det var grunn til å tro at deres inntekter og livsopphold måtte komme fra lovbrudd. For disse var minimumsstraffen satt til atten måneder tvangsarbeid første gang, deretter tre og seks år ved gjentakende lovbrudd. På tross av disse bestemmelsene ville arbeidsanstaltene bli det

På sovesalen.
*Fra sovesalen i
Oslo kommunes
herberge for menn,
«Krohgen», 1974.
Fotograf: Ukjent.
A-10001/U/007/022*

vanligste sanksjonsmiddel mot denne gruppen. Selv om ordene «Tater» eller «Sigøyner» ikke ble nevnt i lovteksten, var det åpenbart at loven også rettet seg mot disse gruppene.

Del to av loven dekket rusmisbruk og drukkenskap. Fengselsstraff ble poengtert som en strengere konsekvens enn tvangsarbeid, som ble regnet som en mellomting mellom arbeidsanstalter og forsorg. På samme tid ga betleri og løsgjengeri ikke lengre fengselsstraff enn noen dager, mens oppholdet på arbeidsanstaltene kunne gå over et lengre og ikke klart definert tidsrom.

Løsgjengerloven tegner et bilde av den nye tidens kriminalpolitiske ideologi, da som en kritikk av eldre tiders praksis og det man oppfattet

som et retningsløst lovverk mot sosiale utfordringer. Resultatet ble et skarpere skille mellom sosialomsorg og kriminalomsorg. I fattigloven av 1845 hadde prestens rolle som en toneangivende skikkelse vært stadfestet i lovteksten. Den etterfølgende og strengere loven av 1863 var skjønnbasert slik at hvert enkelt fattigstyre hadde stor valgfrihet. Lovgivningen slik den ble håndhevet på 1800-tallet kunne derfor variere kraftig fra kommune til kommune. Den nye ideologien som kom til syne i Løsgjengerloven av 1907 bar mer preg av forebyggende tiltak, der det offentlige skulle komme mer på banen. Utviklingen fram mot århundreskiftet hadde da også gått mot en mer politisk valgt og ledet fattigkommisjon, noe som ikke bare skulle

gjøre det lettere å sikre den enkeltes grunnlovsmessige rettigheter, men som også var et tegn på at det offentlige tok tak i problemene.

Rusmisbruk ble i større grad knyttet opp mot ufrivillig avhengighet og et mer komplekst sykdomsbilde, som måtte behandles snarere enn disiplineres bort. Det ble etter hvert en dragkamp mellom en humanistisk sosialprofil og en mer liberalistisk sosialhjelp, med sterk begrensning av offentlig velferd og for hvem som kunne understøttes av det offentlige. Århundreskiftet markerte en foreløpig seier for en kommunal og offentlig forsorg. Det skarpere lovverket kan både ses som en offensiv reaksjon på de økende sosiale utfordringene og som en balansert linje mellom to ytter-

punkter innenfor sosialhjelpen.

En ny vind over Europa

Den humanistiske sosialpolitikken, der man ønsket en aktiv offentlig fattigpleie, møtte som nevnt motbør fra datidens liberalistiske ideologi. Liberalismen hadde vært en toneangivende retning for norsk politikk fra omkring 1850 til 1930, og var kritisk til statlig og kommunal understøttelse av velferdstilbud. Selv om liberalismen tok noe høyde for at sosiale problemer kunne knyttes til strukturelle forhold, skulle det offentlige inngrep i folks liv være av begrenset omfang. I Norge hadde mye av dette tankegodset vokst fram allerede tidlig på 1800-tallet og gikk ut på at arbeid hadde helbredende og disiplinierende ef-

fekt. Ved å holde folk ute av sirkulasjon fra gatebildet og sine vante miljø, håpet man de ville bli bedre samfunnsborgere. Den norske liberalismen kombinerte ideen om den personlige frihet med tanken om en styrende elite og en autoritær statsmakt. Disse premissene fikk også sette sitt preg på sosialpolitikken i denne perioden og kom til å holdes i hevd langt inn i det nye århundret. Etter hvert etablerte dette seg som viktige begreper innenfor sosialmedisinsk behandling, både som forebyggende tiltak og klinisk behandling av psykisk syke. Etter at Lierasylet ble åpnet i 1926 presiserte direktør Grimsgaard asylets filosofi på følgende måte:

«[...]at pasienten gjør et nyttig arbeide som kan fange hans interesse og

Løsgjengere.

*Byens mange løkker og ubebygde tomter var tilholdssted for løsgjengere. Fotograf og år: Ukjent.
A-10001/U/011/027*

gi ham den sunde, normale følelse av å være til nytte. Derved heves hans selvaktelse, selvtilit og ansvarsfølelse, normale baner for den sykes sjelsvirksomhet utad, hva der tar sikte på å påvirke den sykelige process i hans sinn; ...».

I tillegg kom den rent positive konsekvensen av arbeidet, mente man, som ville rehabilitere dem som kun var preget av det man mente var en svak vilje og mindre karakterbrister. Hovedtendensen sirklet like fullt rundt liberalismens tanke om individuelle forutsetninger som årsak for sosial nød. Sosialhistorikere som Anne Lise Seip og George Midré har vurdert det liberalistiske elementet i sosialpolitikken som en kombinasjon av sosiale og økonomiske hensyn, noe som gjerne førte til en sterk mistenkeliggjøring av sosialhjelpsmottakere. Dette manifesterte seg i en større grad av behovsprøving av den enkelte, der mange på tross av en fattig eksistens ble avvist og vurdert som ikke støtteverdige etter de nye normene for sosialhjelp.

Løsgjengerloven i praksis

Julie Cecilie Gundersen, født 1858 i Skoger prestegjeld, ble den 23. august 1902 siktet for betleri og løsgjengeri. Hun var ugift og tidligere straffet. Etter en tids opphold i Kristiania hadde hun gått rundt og livnært seg ved å selge «småtterier», og ble tilslutt arrestert for å ha tigget om penger i en butikk ved Majorstuen. Før dette hadde hun ved flere anledninger vært innbrakt til fyllearesten for «drukkenskap» ved høylys dag. Hun var for tiden uten fast bolig, men hevdet å ha bodd en stund ved «Nattlyet for kvinder» i Fredensborgveien nr. 16. Den siste tiden hadde hun imidlertid ikke hatt nok midler til å dekke nattlosji og bodde derfor hos ulike bekjente. Ovenfor retten hevdet hun at hun aldri tidligere hadde bedrevet betleri og at hun ved flere tilfeller av påstått drukkenskap hadde vært mer syk enn beruset. Retten hadde i sin prosedyre lagt stor vekt på den siktedes påfallende rusmisbruk. Hun var etter tidens rettslige og sosialmedisinske normer ikke i stand til å styre sitt eget misbruk. Med andre ord var hun derfor henfallen til drukkenskap med grunnlag i en sykelig tilstand hvor det var større behov for behandling enn straff. Julie C. Gundersens plassering i arbeidsanstalt var derfor både en rettslig og sosialmedisinsk

konsekvens og i tråd med den offentlige oppfatning av denne gruppen. Dette ga seg også utslag i straffeutmålingen.

De såkalte arbeidsanstaltene, som stadig ble flere utover 1800-tallet, overtok rollen til de eldre tukthusene fra begynnelsen av århundret og ble skjøvet fram blant ulike tiltak etter at Fattigloven av 1845 ble gjort virksom. De skulle kun ivareta en kontrollerende og straffende funksjon ovenfor de arbeidsføre fattige. Arbeidet i anstalten varierte fra steinhogging, spinning og veving til opptreving av gammelt tauverk (drevplukking). Ellers kunne næringslivet leie billig arbeidskraft herfra. Anstaltens protokoller viser samtidig at den drev aktiv oppfølging og kontroll av de innsatte, gjennom deltagende observasjon under arbeid og i andre samhandlings-situasjoner. Dersom den innsatte hadde vist kontinuitet i arbeidet og vilje til å bedre sin egen situasjon, kunne dette danne grunnlag for en attest eller anbefaling til mer varige stillinger eller arbeid. Fra et rettslig ståsted var de fleste plassert her fordi de passet innenfor de rammer straffeloven hadde trukket opp for dem. Samtidig var de ikke tilkjent en avgrenset soningstid, noe som gjør det diskutabelt i hvilken grad deres individuelle rettigheter ble ivarettatt.

Et foreløpig farvel til betlere og løsgjengere

Den nye tidens utvikling innen sosialsektoren markerte en politisk uvilje mot betlere og løsgjengere. Blant annet fikk skillet mellom verdige og uverdige fattige også vedvare fra århundreskiftet og fram til nyere tid.

Arbeidsanstaltene gikk i de fleste tilfeller over til å bli fattiggårder og senere gamlehjem. Dette skyltes til dels at institusjonene tilpasset seg de gruppene som i størst grad var et innslag ved de ulike arbeidsanstaltene, samtidig som det var et sterkt politisk krav om å trygge alderdommen for eldre, uføre arbeidsfolk. På den ene siden kan dette forstås som spesialisering mer enn favorisering, og som et ledd i kompetansebygging innenfor sosialsektoren. På den annen side var det en videre markør av det gamle skillet mellom verdige og uverdige fattige, der enkelte fortsatt ble skjøvet ut på sidelinjen.

Etter at Løsgjengerloven trådte i kraft i 1907 ble mye av den synlige betlingen og løsgjengeriet fjernet fra gatene

i Kristiania. Hva skjedde med betlerne og løsgjengerne? Arbeidsanstaltene fjernet muligens det synlige problemet, men ikke de underliggende årsakene. Trolig havnet de som ble fjernet fra gatene inn under en annen type sosial statistikk, mens andre kanskje fant seg arbeid etter hvert som arbeidsmarkedet bedret seg. Årsakene til fattigdom ble, selv etter århundreskiftet, forklart på basis av moral og individ. Først under mellomkrigstiden rettet man fokus mot forklaringer som lå utenfor individet selv. Men mens fattigloven av 1900 ble avløst av velferdsstatens sosiallovgivning og arbeidsanstaltene lagt ned etter kraftig kritikk på 1970-tallet, ble løsgjengerloven først avviklet i 2006.

Kilder:

- *Arbeidsanstalten (Prinds Christian August Minde)*, Domssaker 1902.
- *Prinds Christian August Minde, Journal 1901-02*.
- *Prinds Christian August Minde Domssaker 1883-1907*.
- *Kommunale Aktstykker, Kristiania Kommune: Beretning om Kristiania fattigvæsen for aaret 1901, dokument nr. 23*.

Litteratur:

- *Seip, Anne-Lise, Sosialhjelpstaten blir til : norsk sosialpolitikk 1740-1920*. Gyldendal 1994.
- *Roll-Hansen, Hege, Verdige og uverdige: Fattigstatistikk mellom økonomi og moral, Samfunnsspeilet nr. 2, 2002*.
- *Lasson, P.C., Haandbog i Criminalretten, Christiania 1849*.
- *Salmonsens Konversationsleksikon, Christiania 1894*.
- *Midré, George, Omsorg på Vilkår – Historien om Stavanger Arbeids- og Aldershjem. Institutt for Samfunnsvitenskap, UIT 1988*.
- *Fløtten, Tone, «Sosial ulikhet, Fattigdom i Norge». Forskningsstiftelsen Fafo, nr. 33 1999*.
- *Blomberg, Wenche, Prinds Christian Augusts Minde – historie og visjon om de fattiges kvartal. Utgitt av PRINDSENS VENNER, Oslo 2006*.
- *Myhre, Jan Eivind, Oslo Bys Historie, bd 3 Hovedstaden Christiania 1814-1900. Oslo 1990*.

På rekke.

Gutter i alle aldre, med
og uten sko, i Sjøgata
rundt århundreskiftet.
Utsnitt av fotografi.
Fotograf og år: Ukjent.
A-20051/Ua/0057/001

Returadresse:
Oslo byarkiv
Maridalsveien 3
0178 Oslo

B

